

T.C.

PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ

İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS

PROGRAMI

TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

POZİTİVİST DÜŞÜNCE VE ETKİLERİ

Esmâ OKUDUCU

Denizli – 2023

T.C.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
MANEVİ DESTEK VE REHBERLİK TEZSİZ YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI
TEZSİZ YÜKSEK LİSANS DÖNEM PROJESİ

POZİTİVİST DÜŞÜNCE VE ETKİLERİ

Esmâ OKUDUCU

Danışmanı: Doç. Dr. Osman MUTLUEL

Denizli, 2023

PROJE ONAY SAYFASI

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Manevi Destek ve Rehberlik Tezsiz Yüksek Lisans öğrencisi Esmâ OKUDUCU tarafından hazırlanan “Pozitivist Düşünce ve Etkileri” başlıklı Tezsiz Yüksek Lisans Projesi tarafımdan okunmuş, kapsamı ve niteliği açısından Tezsiz Yüksek Lisans Projesi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Osman MUTLUEL

Danışman

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ..../.../.... tarih ve ..../..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Doç. Dr. Harun ABACI

Enstitü Müdürü

BEYAN

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmaların yapılması ve bulguların analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğimi; bu çalışmaların doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğuna beyan ederim.

Esmâ OKUDUCU

15.12.2023

ÖNSÖZ

İnsanoğlunun düşünsel faaliyeti kadim zamanlardan beri yapılagelmiştir. İslam düşünce tarihinde gelişen sınırlar ile farklı kültürlerle karşılaşan İslam düşünürleri fikri zeminde yeni fikirlerle etkileşim ve mücadele içinde olmuşlardır. İslam düşüncesinde akli tefekkür nazariyeleri, tartışmaları özellikle 10. ve 11. asır da bu faal bir şekilde yapılmıştır. 17. ve 18. Yüzyıllarda Avrupa'da aydınlanma ile yeni akli önceleyen rasyonalist düşünce temayüz etmeye başlamıştır. İslam tefekkürü bu yeni oluşum karşısında alternatif düşünce üretmeye çalışsa da çok başarılı olduğu söylenmemiştir.

Çalışmamızda Avrupa'da deney ve gözleme dayanan ispat metodu ile bilimsel yaklaşım sergileyen düşünürler ele alınmıştır. Metafiziği ve maneviyatı öteleyen bilimi ve insanlığı merkeze koyan bu düşünce tüm dünyayı etkilediği gibi ülkemizi de etkilemiştir. Araştırmamızda pozitivism diye adlandırılan bu düşünce akımının tarihsel arka planından hareketle ülkemize olan etkileri incelenmiştir. Araştırmamız neticesinde ülkemizin düşünce tarihinde pozitivismin çok etkili olduğu ve etkisinin devam ettiği görülmektedir.

Araştırmamızda konu seçiminde ve kaynaklara ulaşmamda bana yardımcı olan hocam Sayın Doç. Dr. Osman MUTLUEL' e ve tez yazımında kaynak ve bilgi paylaşımında bulunan Arş. Gör. Dr. Yasin BOSTAN' a teşekkür ederim. Ayrıca çalışma esnasında bütün sıkıntılarımı paylaşan, hiçbir zaman desteklerini eksik etmeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Esmâ OKUDUCU

Denizli - 2023

ÖZET

Pamukkale Üniversitesi İslami İlimler Enstitüsü Tezsiz Yüksek Lisans Proje Özeti

Projenin Başlığı: Pozitivist Düşünce ve Etkileri
Projeyi Hazırlayan: Esmâ OKUDUCU Danışmanı: Doç. Dr. Osman MUTLUEL
Kabul Tarihi: 15.12.2023 Sayfa Sayısı: 9 (ön kısım) + 36
Anabilim Dalı: Felsefe ve Din Bilimleri Programı: Manevi Destek ve Rehberlik
Düşünce dünyasında önemli etkilere sahip pozitivist düşünce sistemi ilk ortaya çıkışı itibariyle bir doktrin şeklinde ortaya çıkmamıştır. Akli önceleyen bir düşünce sistemi olarak ampirik düşünce şeklinde Fransa’da Bacon ile başlamıştır. Daha sonra, rasyonalist Descartes analitik düşüncenin ve modern felsefi düşüncenin temellerini atmıştır. Süreç içerisinde John Locke, Saint Simon ile gelişen ve A. Comte ile sistemleşen pozitivism, tüm kıta Avrupa’sını etkisi altına alarak İngiltere gibi ülkelerde de ön plana çıkmaya başlamıştır. Fransa’da A. Comte, Ernest Renan, Hippolyte Taine, Emile Durkheim, Pierre Laffitte’nin yanında İngiltere’de John Stuart Mill ve Herbert Spencer gibileri modern düşünce sisteminin temsilcileri olarak düşünce tarihinde önemli yere sahiptirler.   Araştırmamızda Avrupa’da ortaya çıkan pozitivismin tarihi arka planından hareketle, pozitivist batılı düşünürleri ve bu düşünürlerin ülkemiz düşünürlerini nasıl etkilediği üzerinde durulmuştur. Amacımız pozitivism ve tesirlerini ortaya çıkarmaktır. Araştırma süresince tarihsel veriler incelenirken kronolojik sıra takip edilerek fikir adamları incelenmiştir. Düşünürlerin fikirleri despriktif bir yöntemle tarafsız bir şekilde incelenmiş, fikrin fotoğrafı çekilmeye çalışılmış ve fikri takip yapılarak bilimsel verilere ulaşılmaya çalışılmıştır. Araştırmamız, şahısların düşüncelerinden hareketle fikri zeminde, fikir takibinin yapılmasıdır.   Positivism, 19.yüzyılın üçüncü ve dördüncü çeyreği ile 20.yüzyılın ilk çeyreğinde başlarında düşünce dünyasında en etkili felsefi akımdan olduğu için modern düşüncenin temelleri neredeyse tamamen pozitif düşünce sistemine dayanmaktadır. Aydınlanma döneminden itibaren bir ivme kazanmış ve “düzen” ve “ilerleme” olarak ön plana çıkan A. Comte’ nun kurduğu fikri sistem Türk düşünce sistemini de derinden etkilemiştir. Son dönem Osmanlı devri düşünürleri bu düşünce sisteminden oldukça çok etkilenmiştir.   Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde pozitivism kurumsal olarak ve şahıs olarak bir takım etkileri olduğu görülmektedir. Jön Türkler, İttihat ve Terakki, Serveti Fünûn gibi kurumsal etkileri incelenmiştir. Bunun yanı sıra bütün şahısları incelememiz araştırmamızın boyutlarını aşacağı için daha dar kapsamda Beşir Fuad, Rıza Tevfik ve Ziya Gökalp gibi pozitivismin etkisinde kalan düşünürler incelenmiştir. Son olarak Osmanlıdaki bilim insanları üzerinde bıraktığı tesirlere değinilerek pozitivismin fikri sonuçları üzerinde durulmuştur.
Anahtar kelimeler: Pozitivism, Auguste Comte, modern anlayış, düzen ve ilerleme.

ABSTRACT

Pamukkale University Institute of Islamic Sciences

Abstract of Master Thesis

Title of the Project: Positivist Thought and Its Effects	
Author: Esma OKUDUCU	Supervisor: Doç. Dr. Osman MUTLUEL
Date: 15.12.2023	Nu. of pages: 9 (pre text) + 36
Department: Philosophy and Religious Studies Subfield: Spiritual Support and Guidance	
SUMMARY	
The positivist thought system, which has a significant impact on the world of thought, did not emerge as a doctrine when it first emerged. As a system of thought that prioritizes reason, it started with Bacon in France in the form of empirical thought. Later, the rationalist Descartes laid the foundations of analytical thought and modern philosophical thought. In the process, positivism, which developed with John Locke and Saint Simon and was systematized with A. Comte, influenced the entire continental Europe and began to come to the fore in countries such as England. A. Comte, Ernest Renan, Hippolyte Taine, Emile Durkheim, Pierre Laffitte in France, as well as John Stuart Mill and Herbert Spencer in England, have an important place in the history of thought as representatives of the modern thought system.	
In our research, based on the historical background of positivism that emerged in Europe, we focused on positivist western thinkers and how these thinkers influenced the thinkers of our country. Our aim is to reveal positivism and its effects. While examining historical data throughout the research, intellectuals were examined in chronological order. The ideas of the thinkers were examined impartially with a descriptive method, an attempt was made to photograph the idea, and scientific data were tried to be obtained by following the idea. Our research is the pursuit of ideas on an intellectual basis, based on people's thoughts.	
Since positivism was one of the most influential philosophical movements in the world of thought in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, the foundations of modern thought are almost entirely based on the positive thought system. The intellectual system established by A. Comte, which gained momentum since the Enlightenment period and came to the fore as "order" and "progress", also deeply affected the Turkish thought system. The thinkers of the late Ottoman period were greatly influenced by this system of thought.	
It seems that positivism had some institutional and personal effects in the last periods of the Ottoman Empire. Institutional influences such as the Young Turks, Committee of Union and Progress, and Serveti Fünûn were examined. In addition, since examining all individuals would exceed the scope of our research, thinkers who were influenced by positivism such as Beşir Fuad, Rıza Tevfik and Ziya Gökalp were examined in a narrower scope.	
Keywords: Positivism, Auguste Comte, modern understanding, order and progress.	

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER	iv
KISALTMALAR DİZİNİ	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM POZİTİVİZM'İN ARKA PLANI

1.1. Pozitivizm'in Tanımı	3
1.2. Pozitivizm' in Doğuşu	3
1.3. Pozitivizm' in Doğuşunda Etkili Olan Düşünürler	6
1.3.1. Francis Bacon (1561-1626).....	6
1.3.2. Descartes (1596-1650)	7
1.3.3. Hobbes (1588-1679)	8
1.3.4. John Locke (1632-1704)	10
1.3.5. Leibniz (1646-1716)	10
1.3.6. Claude Henri Saint-Simon (1760-1825)	11

İKİNCİ BÖLÜM POZİTİVİZM'İN GELİŞİMİ VE ETKİLİ OLAN DÜŞÜNÜRLER

2.1. Auguste Comte (1798-1857).....	13
2.2. Emil Littreé (1801-1881)	15
2.3. Ernest Renan (1823-1892)	16
2.4. Emile Durkheim (1858-1917).....	17
2.5. John Stuart Mill (1806-1873).....	18
2.6. Herbert Spencer (1820-1903).....	19

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
POZİTİVİZM'İN TÜRKİYE'YE ETKİSİ

3.1. Pozitivizm 'in Türkiye'de Kurumsal Etkisi	20
3.1.1. Jön Türkler	20
3.1.2. İttihat ve Terakki	22
3.1.3. Servet-i Fünûn (1891-1942).....	23
3.2. Türkiye'de Pozitivizmin Düşünörlere Etkisi	24
3.2.1. Beşir Fuad (1852-1887)	24
3.2.2. Ahmet Rızâ (1859-1930)	26
3.2.3. Rıza Tevfik (1868-1949).....	27
3.2.4. Ahmet Şuayb (1876-1910).....	28
3.2.5. Ziya Gökalp (1876-1924).....	29
SONUÇ	32
KAYNAKÇA	33

KISALTMALAR DİZİNİ

bk.	: bakımız
bs.	: baskı, basım
c.	: cilt
çev.	: çeviren
ed.	: editör
h.	: hicrî
Hz.	: hazreti
İFAV	: İlahiyat Fakültesi Vakfı (Marmara Üniversitesi)
İSAM	: İslâm Araştırmaları Merkezi
m.	: miladî
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
ö.	: ölümü
s.	: Sayfa, Sayı
SBE	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: tahkik
ts.	: tarih yok
vb.	: ve benzeri

GİRİŞ

Bilim, modern felsefede değişime uğrayan, hakikati bütünüyle kavramaya, bunu teorik bir sisteme oturmaya dayalı, metafiziği reddeden bir faaliyet olmuştur. Metafizikten kurtulmaya çalışırken nesnellik üzerine durmuş ve bunu tartışmaya açmıştır. Bu manada modern bilim temel düşünce itibariyle ampirizme dayanarak pozitivism olarak ön plana çıkmıştır. Deney ve gözlem ile doğrulama ilkesi ile mantıksal pozitivism'e ulaşmış ve nesnellik ölçütü olarak bunu kullanmıştır.¹

Avrupa' da Fransız İhtilali ile başlayan süreçte, sosyal hareketliliği, devrimleri durdurmak amacıyla bir takım fikri çalışmalar yapılmıştır. “Nizam” ve “Terakki” fikri ile ortaya çıkan pozitivism, Avrupa'nın doğusunda emperyalizme kârlı imparatorluğu daha dirençli yapacak unsur olarak düşünülmüştür. Pozitivism sosyal olaylara çözüm odaklı ortaya çıksa da düşünce temelleri itibariyle çok daha eskilere dayanmaktadır. Doğu ülkelerinde ise epistemolojik olarak değil siyasi olarak kullanım alanı bulmuştur. Osmanlı gibi İslam ülkelerini de toplumu şekillendirmek, Batılılaştırmak için bir araç olarak kullanılmıştır.²

Bu yaklaşım 18.yüzyılda Aydınlanma Düşüncesi ile başlamış, 19.yüzyılda pozitivism ile taçlanmış ve 20. yüzyılda metafiziğin felsefeden sıyrılmasıyla din saf dışı edilmiştir. Bilim klavuz edilip din tarihe gömülerek, özelde Hıristiyanlık olsa da genelde bütün dinler ve özellikle de İslam'ı hedef tahtası yapmışlardır.³

Pozitif düşünceye göre bilgi ancak olgulardan hareketle elde edilebilir. Pozitif bilgi mutlak bilgidir. Çünkü ispatlanabilir bilgidir. Bu bilgi insanüstü bir varlığa dayanmaz. Bunun için insanlığa yeni bir din gereklidir bu din ise “insanlık” adındaki Auguste Comte 'nin dinidir. Kendisi de bu dinin peygamberidir. Bu din pozitif kurallara dayanmalı, Üç Hal Kanunu diye ifa ettiği ilahiyatçı ve metafizik çağ düşüncelerine karşı çıkmalıdır. Deney ve gözleme dayanmayan bu bilgiler bilimsel olmaktan uzaktır.

---

¹ Deniz Kurtyılmaz, “Pozitivizmin Doğrulama ve Yanıtlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali”, *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 15-33.

² Ernest Renan, *Bilimin Geleceği*, çev. Ziya İhsan (İstanbul, 1951); Rahimullah Farzam, “Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi Ve Türk Düşüncesi Üzerindeki Etkileri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi* 2/2 (2019).

³ Dücâne Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, (Şubat 1996), 2.

Pozitivizm, metafiziğin yerine bilimi koymayı hedefleyerek 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve gelişmiş, farklı şekillere bürünerek tarih içinde ilerlemiş ve gelişmiştir. Osmanlıca karşılığı İspâtiyye olan, insan için olguları gözlemleyerek tanımlamalara ulaşan, 18. yüzyılda David Hume ve Kant'ta temelleri bulunabilecek, 1822'de Auguste Comte' un Sanayiciler İlmihali adlı eserinde yer almasıyla başlamıştır.⁴

---

⁴ Büşra Durmuş, *Pozitivist ve Materyalist Osmanlı Aydınlarının Basın aracılı ile Kadın Kimliğini Yeniden İnşası (1908-1912)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020), 29-30.

BİRİNCİ BÖLÜM

POZİTİVİZM'İN ARKA PLANI

1.1. Pozitivizm'in Tanımı

Pozitivizm, Latince'deki “*ponere*” ve “*positus*” kelimelerinden üretilen Fransızca “*poser*” ve “*posé*” kelimelerin türemiş halidir. Bu kelimenin kullanımı ilk olarak Saint Simon (1825) 'un “Sanayiciler İlmihali” isimli eserindedir.⁵ Simon burada “*bilimsel yöntemin önemini belirtmek ve sosyal felsefe bakımından ifade ettiği anlamı ortaya koymak*” için kullanmıştır. Terim Fransızca 'da “*gerçek, olgu, kesin, kanıtlanmış, olumlu*” gibi anlamlara gelen kavramı “*olgularla ilgili kesin ve kanıtlanmış bilgi*” yi ifade eder. Daha sonra pozitivizmin kurucusu Auguste Comte (1822) tarafından benimsenerek bir felsefî sistemin adı haline getirilmiştir.⁶

Pozitif kelimesinin ifade ettiği anlamı farklı şekillerde kullanılmaktadır. Pozitif hukuk, matematikte (+) işareti, ontolojide varlığı açıklayan, kesin, yaratıcı ve kararlı olan kişi, fen bilimleriyle meşgul olan gibi anlamlara gelmektedir. Ayrıca, deney ve gözleme dayanan, A. Comte' un ilmi bir prensibi, ispata dayanan felsefi düşünce, maddi menfaatini düşünen yüksek amacı olmayan kimselerin gittiği yol gibi anlamlara da gelmektedir.⁷ Genel olarak pozitivizm, “*modern bilimi temele alan bilim dışı fikirleri, metafiziği ve dini, insanlığın gelişimine mani olan bilim öncesi düşünceler*” olarak kabul eden görüştür.⁸

1.2. Pozitivizm' in Doğuşu

Bu devrimin başlayış tarihini kestirmek mümkün değildir. Bütün büyük olaylar aralıksız, gittikçe artan bir hızla gerçekleşti. Bilgi ilk olarak Aristo'nun ve İskenderiye mektebinin çalışmalarıyla başladı. Arapların Batı Avrupa' ya tabiat bilimlerini getirmesiyle hızlandı. Kesin bir tarih vermek gerekirse iki asır önce Bacon'un kuralları, Descartes'in görüşleri, Galileo' nin çalışmaları sonucu ortaya çıkan yöntemleri, icatları insan zekâsını hareketlendirmiştir. Bu hareket sonucu ortaya çıkan buluş dünyada pozitif felsefe ferasetinin başladığı zaman olarak görülür.⁹

⁵ Murtaza Korlaeçli, *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Kadim Yayınları, 2021), 3.

⁶ İlhan Kutluer, “*Pozitivizm*” (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2007), 34/335-339.

⁷ Murtaza Korlaeçli, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 3-8.

⁸ Onur Çakmak, “*Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji*”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum*, (04 Nisan 2018), 6.

⁹ Auguste Comte, “*Pozitif Felsefe Dersleri*”, çev. Ümit Meriç, *İstanbul University Journal of Sociology* 2/19-20 (1964), 213-258.

Ortaçağın ilk dönemlerinde Avrupa’da Hristiyanlık düşüncesi ile birlikte “*skolastik düşünce*” hâkimdir. 14. Ve 15. yüzyıllarda Avrupa’nın kilise baskısından kurtulması ve özgür düşünceye sahip olması Rönesans ve Reform hareketleri ile mümkün olmuştur. İnsana verilen değer Rönesans ile birlikte, dogmalardan kurtulma ve yeni bir din anlayışına sahip olma Reform Hareketleri ile mümkün olmuştur. Martin Luther’in Protestanlığı buna ciddi katkı sağladığı söylenebilir. Galileo dünyanın döndüğünü söyleyerek ta o zamanlardan pozitivist ve bilimsel aklın inşası kurulmaya başlanmıştır.

Duraklama çağı olarak görünen 17. yüzyılda Descartes, Newton, Hobbes, Spinoza ve Leibniz gibi düşünce tarihinin en büyük isimleri kurdukları fikir akımları ile kendilerinden söz ettirmişlerdir. Descartes, düşünce yapısını matematiksel düşünceye dayandırarak ispat metoduyla fikirlerini temellendirmiştir. Bu tutumu daha sonra ortaya çıkacak pozitif düşünceye temel teşkil edecektir. Descartes bu düşünce çizgisinde yürüyerek bir makine şeklinde yönetildiğine inandığı tabiat anlayışı 17. yüzyılda pozitivistliğe ışık olmuştur etmiştir. Newton da pozitivistlik kuruluşuna destek olan düşünürlerdendir. 18. yüzyıl bilimin aklın öne çıktığı dönemdir. Bunu en güzel şekilde Kant şu sözü açıklamaktadır. Kant’ın deyişiyle “*İnsanın kendi işlediği suç nedeniyle ile düşmüş olduğu Ortaçağ karanlığından kendi aklı ile kurtulması*”dır. 19. Yüzyılda ise Fransa daki düşünce hareketleri, pozitif bilimin ilerlemesi, halkın dini inançlarının zayıflaması sonucu pozitivistliğin doğuşuna kapı aralamıştır.¹⁰

Fransa, çoğunluğu Katolik kilise örgütüne sahip olan Hristiyan bir Avrupa ülkesidir. Halkın büyük çoğunluğu Protestan’dır. Kendilerini eski Yunan ve Latin kültürünün mirasçısı kabul eder.¹¹ Doğru bir bilgi edinmek için olayları en ince noktasına kadar araştırıp sonuçları deneysel yöntemlerle ortaya çıkaracağını ileri süren felsefi bir düşünce akımıdır.¹² Bacon, Locke ve Descartes’in fikirlerine dayanan 18.yy. ampirizmi, insana, bilginin temelini deneye, bilimin temelini ise gözlem ve çıkarıma dayandıran bir epistemolojiye dayandırır. Descartes deneyle tesir edilen bilgiyi hakiki bilgi olarak görüyordu.¹³

¹⁰ Onur Çakmak, “*Auguste Comte Pozitivistliği ve Sosyoloji*” (04 Nisan 2018), 12,13.

¹¹ Saffet Bilhan, “*Büyük Fransız İhtilali ve Türk Devrim Hareketleri*”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 14/1 (09 Eylül 2019), 213-230.

¹² Veysel Sönmez, “*Auguste Comte (1798-1857) pozitivistlik (olguculuk)*”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi* 3/3 (2010), 161-163.

¹³ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, çev. Osman Akınhay (Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998).49.

Auguste Comte 1789 Fransız İhtilalinden sonra karmaşa içerisinde bulunan halka yeni bir toplum düzeni inşa etmek için “ilerlemeciliği ve düzeni” sistem olarak seçerek pozitivistliği kurmuştur. İlk çağlara teolojik çağ, daha sonra ara dönem olan metafizik çağ ve en son bilimin temsil edildiği pozitif çağ¹⁴ olarak yorumladığı zaman dilimleri kendi kanunlarının sosyal olaylara uygulanmasını savunmuştur. Doğa bilimleri nasıl gözlem ve deneye dayanıyorsa sosyal olaylarda gözlem ve deneye dayandığını iddia etmiştir.¹⁵

Tarihçi için bir fikir dönemini yansıtan ayna hüviyetindedir. Dolayısıyla biz pozitivistliğin tarihine bakarak dönemin fikri yapısını, anlayışını objektif olarak görmemiz önem arz etmektedir. Bu bağlamda modern düşüncenin temellerini oluşturan pozitif düşüncenin temelini A. Comte’ un sloganı olan “düzen” ve “ilerleme” fikrini anlamak günümüze ışık tutacaktır. “İlerleme” (Progres) sözcüğü, Latince “*progressus*” sözcüğünden gelmektedir. Buna göre sözcük, “pro” (ileri) ve “gressus” (adım atmak) köklerinin birleşiminden oluşur. Sözcük, ilk kullanımlarına bakıldığında “*ileriye adım atma*”, “*fiziksel yürüyüş*”, “*yolculuk*” ve “*ilerleme*” anlamlarına gelirken, daha sonraları ardışık olarak gelişen bir dizi olayı anlatmak için kullanılmıştır. Fakat kelimenin bir kavram olarak kullanımı, 18. yüzyıla tekabül eder. En önemli unsur, kelimenin kural ifade eden boyuta ulaşmasıdır. Çünkü ilk kullanımlarında olgusal bir kavram iken, tarihsel süreçte olumsuzluk ifade eden anlamlarından sıyrılarak, normatif bir kavram olduğu görülmektedir. Neticede ilerleme kavramı, sonraki aşamanın her zaman daha iyi olduğu, niteliksel olarak üstün olduğu, bu açıdan de arzu edilir olduğu düşünülen birikimli bir süreci ifade eden anlama bürünmüştür.¹⁶

Pozitivistliğin politik hedefi, tabiatüstü güç ulaşan her inanç sistemini yok saymaktır. İlk genel hedef İslam’dır. Bu durumu Ernest Renan şöyle açıklar: “...*durmadan yeni kuvvet kazanan İslamlık, Avrupa biliminin tesiriyle yok olacak, bunun sebebinin tarih, izim asrımızı gösterecektir. Doğu memleketlerindeki gençlik batı okullarına gelmekle, rasyonel metodu, tecrübe zihniyetini, her türlü tenkit dışında tasarladıkları din masallarına inanmanın imkânsızlığını beraberinde götürecektir. Şüphe yok ki İslam dünyasında yanlış zannedilen bu fikirler, modern metotlarla ülfet peyda eden zekâlarda Kur’an’dan daha fazla kuvvet bulmakta gecikmeyecektir.*”¹⁷

¹⁴ Veysel Sönmez, “Auguste Comte (1798-1857) pozitivistlik (olguculuk)”, 161-163.

¹⁵ Onur Çakmak, “Auguste Comte Pozitivistliği ve Sosyoloji”.7.

¹⁶ Veysel Kaya, *Türkiye’nin Modernleşmesi Bağlamında Pozitivist Olmayan İlerleme Düşüncesi: Mustafa Şekip Tunç’ta Terakki Fikri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, Y.L., 2021), 5-6.

¹⁷ E. Renan, *Bilimin Geleceği*. (1951), 59-60.

Auguste Comte, 1852’de kaleme aldığı Pozitivizmin İlmihali’ nde (Catechisme Positiviste) *ilahi bir nizam* kurduğunu iddia etmiştir. Kutsiyetini bizatihi “*insanlıktan*” alan bir dünya tasavvuru kurgulamıştır. Comte, toplumu bir arada tutmak üzere sivil bir din tasarlayarak, bu dinin İnsanlı olduğu, bilimin ise maddeyi aşkın bir vahiyden ziyade, deney ve gözleme dayanan olgusal bilgi ile edinilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Kuruluşunu tamamlamasının ardından kendisini “*İnsanlık Dini*” nin en yüksek rahibi ve “*peygamberi*” ilan eden Comte, anne, karı ve kızı koruyucu “*melekler*” olarak görmüştür.¹⁸ Bazı devlet büyüklerine “*Pozitif İlmihali*” göndererek bu dine davet etmiştir. “*İnsanlık Dini*” nin, 19’ncü yüzyıl Avrupası’nın nesnel şartlarının bir sonucu olduğunu göstererek, toplumun pozitif felsefe ile olan ilişkisini belirtmek ve bu dinin dayandığı metafizik bir evrim yasası olan Üç Hal Kanunu’nu tanıtmaktır.¹⁹ Yeni dinin kutsal formülünü şöyle açıklar: “*İlke olarak aşk, Temel olarak Düzen (Ordre), Amaç olarak İlerleme (Progres)*.”²⁰

Dini pozitivizm olağanüstü bir başarı sağlayarak Brezilya’da 1881 ihtilaline sebep olmuştur. Bu ihtilalden itibaren Brezilya bayrağı “Düzen ve İlerleme” dövizini taşımaya başlamıştır. Miguel Lemos ayrıntılı ve karmaşık ibadet kuralları uygulayarak “*İnsanlık*” a tapınmayı ilke kabul etti.²¹ Emil Littre (1801- 1881) Ernest Renan (1823 -1890), Hippolyte Taine (1828-1893), Pierre Laffitte (1823- 19.03) ve Emil Durkheim (1858- 1917) pozitivizmin Fransa ve çevre ülkelerde görülmesinde etkili olmuştur.²²

1.3. Pozitivizm’ in Doğuşunda Etkili Olan Düşünürler

Epistemolojik kökü Galileo, Bacon ve Descartes’e dayanan, bilgiyi deney ve gözlem ile tanımlayan pozitivizm,²³ bir akım olarak her türlü önyargıdan arındırılmış bilginin savunucusudur.

1.3.1. Francis Bacon (1561-1626)

Francis Bacon(1561-1626), felsefede modernizmin ilk temsilcisi, modern tümevarım yönteminin kurucusu ve bilimsel sistematikleşmenin öncüsü kabul edilir. Francis Bacon, modern dünyanın bilim üzerine inşa edileceğini söylüyordu. Bunun için de

¹⁸ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*. 67.

¹⁹ Uğur Berk Kalelioğlu, “*Auguste Comte ’un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanununun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri*”, *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/3, 535-544.

²⁰ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*..20.

²¹ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*,.55.

²² Murtaza, Korlaelçi, “*Pozitivizm ’in Türkiye’ye Girişi*”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 209-220.

²³ U. Berk Kalelioğlu, “*Auguste Comte’ un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanununun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri*”.535-544.

eski bilgi ve bilgeliğe, skolastisizme, Platoncu ve Aristotelesçi geleneklerin tamamına karşı çıktı. Bacon, öncelikle doğaya ilişkin bilimsel bilgiye giden yolu kapatan fikirleri, zihnin yanlış düşünce kalıplarıyla önyargılarını ortadan kaldırmaya çalıştı. Sonrasında ise, deneysel yöntemin savunuculuğunu yaparak pozitivistimin, bilimciliğin ilk büyük temsilcisi oldu.²⁴

Bacon tabiatı deneyle anlamaya çalışmıştır. Onun bu yolda uğraşı düşüncelerinde bilimin insanlara doğru yolu göstermesine ve yeni ışıklara doğru yelken açmasına neden olmuştur. Bilim, doğayı gözleyerek ilerlemeli yaşamında değişiklikler olmalıdır sonucuna ulaşmıştır. Bu çaba Bacon nun bilim felsefesinin oluşmasına neden olmuştur.²⁵ Bacon' araştırmaları sonucu doğa biliminin özelliklerini keşfederek kendinden söz ettirmeyi başarmıştır. Bacon bilimin, insanlığı aydınlatıcı, yönlendirici ve ilerletici gücünü görerek, bilimin amacının insanlığa yararlı olması temelinde tabiata nüfuz ederek şey'ler üzerinde insanlığın krallığını kurarak meydana getirmiştir.²⁶ Deney ve gözlemlerle inceleme yöntemi olan bilimsel yaklaşımın öncülerinden olan Bacon'ın bu tavrı daha sonraları çıkacak olan pozitivistime kaynaklık edecek ve Rönesans ve hümanizm gibi kavramlarla birlikte anılacaktır. Oldukça kesin ifadelerle bilimin nihai hedefinin “insanın derecesini yükseltmek” ve “imkan dahilindeki her şeyi fiile getirmek” olduğunu ilan ederek modern bilimin pragmatik meşruiyetini kazanmasına imkan sağlamıştır.²⁷

1.3.2. Descartes (1596-1650)

Modern felsefe, 17. yüzyılda Fransa'da Descartes ve İngiltere'de Francis Bacon ile birlikte kimlik kazanan Rönesans düşüncesi ile kendine göstermeye başlamış, matematik-fizik, tabiatın yapısının matematik kavramları ile anlaşılabilceğini gösteren ve Descartes'in de felsefesini bina ettiği bu metodu metafiziğe uygulayarak ayrı bir başarı elde etmiş bir felsefi dönemdir. Descartes'in de öncülüğünü yaptığı modern felsefe geleneği sayesinde yeni bir felsefe geleneğinin temeli atılmış, mekanik felsefe olarak da isimlendirilen bu anlayış, asrın sonuna yaklaştığında kimyadan astronomiye, hava

---

²⁴ Emrah Bozkurt, *Francis Bacon Bilimin Yükselişi* (Trabzon, 2018).51-58.

²⁵ Onur Çakmak, “*Auguste Comte Pozitivistimi ve Sosyoloji*”,17,

²⁶ Özün Çetinkaya, *Francis Bacon'da Bilim ve Ütopya* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L., 2015)..47.

²⁷ Faruk Öztürk, “*Ütopyalarda Eğitim Sorunsalının Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Ütopyalarda Eğitim Sorunsalının Karşılaştırmalı Bir İncelemesi)*”, *Ankara Üniversitesi SBE,Doktora Tezi*, (2001), 146-147.

basıncından solunuma, ışığın yayılmasından hayvanların üremesine kadar evrenin birçok tarafını anlamanın ve anlamlandırmanın yeni şekli olmuştur.²⁸

Bilgiye dayanarak ontolojisini kuran, nesnenin değil, öznenin varlığını tasdik eden, özne ya da bilinç felsefesi yaparak, felsefede yeni bir çıkır açarak modern felsefenin öncüsü olmuş orijinal bir filozoftur. Amacı, hakikate ulaşmak için açık-seçik, güvenilir ve kesin bilgiye ulaşmak gerekir. Bunun için “*metodik şüphe*” yoluyla her çeşit bilgiden şüphe eder. Bu şüphanın sonunda, şüphe ettiğinin, dolayısıyla düşündüğünün farkında olan bilincinden ve varlığından şüphe edemeyeceği fikrine varır. Şüpheden hakikate ulaşır. Sonuçta, mutlak, kesin, doğru, apaçık ve zorunlu bir tür bilgi olan, ‘*Düşünüyorum öyleyse varım*’ diye ifade edilebilen felsefesinin temeli olan, zihinsel sezgiyle ulaşılmış, ilk prensip, ilk hakikati elde etmiş olur.²⁹

Descartes felsefi anlayışı, bilgeliğin bilgisini elde etmek ve bu bilgiyle insanın, yaşamını ve yaşadığı dünyayı düzenlemesinin olanağını göstermek amacı için yapılan bir felsefi anlayıştır. Bu felsefenin amacının bilgelik araştırması olarak koyulmasının nedeni, her insanın bilgeliğe ihtiyacı olduğunu düşünmesidir. O’na göre, bilgeliğin bilgisi, insanın, yaşamında ihtiyaç duyduğu bütün alanlarda kullanabileceği tek bilgi olarak görülür.³⁰ Descartes, kuşkuculuğu gerçeklik arayışında bir yöntem olarak kullanır. Zihnin kendini kavrayışı, benliğin düşünmekten kesilemeyeceğini ve bu düşünce ise zihinde kavramsal olarak içerilmiş bulunan Tanrının varlığıyla bir temele oturur. Burada Tanrı ise, zihni kuşkudan kurtaran ve ona gerçek varlığını gösteren en yetkin varlıktır.³¹

1.3.3. Hobbes (1588-1679)

İngiliz filozofu olan Thomas Hobbes, bir papazın oğludur. Hobbes, yeniçağın materyalizminin, eleştiriciliğin hem de pozitivistin habercisidir. Hobbes’ un materyalizmi diyalektik materyalizm değil, ruhta da maddeyi gören bir düşünceye sahiptir.³² Erken gelişimi sayesinde on beş yaşında iken Oxford'a girmiştir. O dönem Oxford’ da skolastik mantık ve felsefe öğretiliyordu. Hobbes’ u bu eğitim tatmin etmemiştir. Oxford'daki öğrenimini tamamladıktan sonra ölümüne kadar Cavendish ailesinin yanına öğretmen

²⁸ Özge Bilen, *Gazzâlî ve Descarteste Şüphecilik* (Malatya: İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L., 2020).27-28.

²⁹ Ülker Öktem, “*Descartes’ da İlk Hakikat: Cogito*”, *Dört Öge* 18 (30 Aralık 2020), 51-73.

³⁰ Naciye Atış, “*Descartes Felsefesinde Bilgelik*”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (01 Eylül 2012), 121-134.

³¹ İlyas Altuner, “*Descartes Felsefesinde Kuşkudan Bilgiye Geçiş ve Zihnin Kendini Kavrayışı*”, *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 1/1 (30 Haziran 2011), 94-109.

³² Murtaza Korlaelçi, “*Pozitivism’in Türkiye’ye Girişi*”, (1985), 37.

olarak verilmiştir. Daha sonra bazı öğrencileriyle Avrupa seyahatine çıkmıştır. Bu seyahat onun ünlü fikir adamlarıyla konuşmasına ve tanışmasına vesile olmuştur. Fransa'ya seyahatlarından birinde Descartes ve 1636 yılında İtalya'ya yaptığı seyahatte de Galileo ile tanışarak sohbet etme imkânı bulmuştur³³.

Hobbes, ilahiyatla metafiziği felsefeden ayırır. Ona göre felsefe kafa yorma sanatıdır. Bilgiye, deney ve gözlemlerle ulaşılır. Duyu organımızla anlaşılmayan düşünce hakkında yorum yapılmaz. Allah ve ruh hakkında felsefe yapılamaz. Bunlara inanırsın. Felsefe Allah'la ve ruhla vaktini geçirmez³⁴. Eserleri arasında en ünlü olan Leviathan, İngiltere'de iç savaşın bitmesinden iki yıl sonra 1651 yılında, hem İngiltere'de hem de Fransa'da yayınlanmıştır. Sonra Hobbes in Leviathan eseri İngiltere ve Fransa krallıkları tarafından tepki çekmiş. Hobbes' un eski öğrencilerinden II. Kral Charles ile bir ilişkisi olsa da Hobbes in eserleri başta olmak üzere ateist özellikteki eserleri incelemek üzere devlet bir komisyon kurdu. Hobbes komisyonunda siyaset ahlak ve din üzerine yazı yazmayacağını bildirerek kendini soruşturmadan kurtardı. Fakat bu sözü tutup tutmadığı tartışılır.³⁵

Hobbes, Aristoteles'in düşüncesi olan *zoon politikon* sosyal devlet anlayışından farklı olarak insanların bir arada yaşaması için bazı kurallara bağlıdır ve bu kurallara uymak zorundadır. Devlet tabiatın oluşumunun bir sonucu değildir. Devlet insanların birbiriyle etkileşimi ve anlaşması sonucu oluşmuştur. Hobbes insanların beraber yaşamalarına etkileşim kurmalarına itiraz etmez. Sadece insanların kurdukları bir sistemle milleti oluşturduklarını ve bu oluşum sonucunda zenginlik, şöhret, ün için bir araya gelirler ve bir araya gelmede dostluk yoktur ya da amaçları arkadaşlık değildir. Birbirlerine yapmacık davranırlar. Ona göre insan bencildir korkaktır. Bu nedenle insan insanın kurdudur, "*homo homini lupus*" sözü meşhurdur. Belki de Hobbes' u bu düşüncelere iten sebeplerden bir tanesi yaşanan iç savaşlardır. Hobbes güçlü bir devlet sistemini her zaman savunmuştur.³⁶

---

³³ Adnan Güriz - Gülfem Ersöz, "*Hobbes şahsiyeti ve siyasi fikirleri*", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Mart 1955), 298-315.

³⁴ Murtaza Korlaelçi, "*Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*", 1985, 38.

³⁵ İbrahim Can Karaduman, "*Thomas Hobbes ve Leviathan'ı Üzerine Bir İnceleme: Yönetim Bilimi'ni İçeriye Almak*", *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 3/1 (17 Mayıs 2020), 114-137.

³⁶ Celal Yeşilçayır, "*Thomas Hobbes'un Geleneksel Siyaset Felsefesine Karşı Çıkışı*", *Mavi Atlas* 2 (20 Nisan 2014), 62-72.

1.3.4. John Locke (1632-1704)

John Jocke, küçük bir torak sahibi olan, hali vakti yerinde, mesleği avukat olan bir püritan yani saf dindar olan bir babanın oğludur. Anne ise dindar bir kadındır. Locke nin yetişmesinde emeği çoktur. Başarılı bir eğitim hayatı geçirmiştir. Latince, Yunanca ve İbranice gibi dilleri öğrenmiştir. Hayali tıp doktoru olmaktadır. Üniversite hayatı bu alanda çalışmalarla geçmiştir.³⁷

İngiliz filozof J. Locke, 18.asır aydınlanmasının kurucusu olarak kabul edilir. Davranışlarımızı akla göre düzenlemek gerektiğini çoğunluğa yayan ve çoğunluğu etkileyen ilk filozoftur. Erdem, devlet, Tanrı, gelenek-görenek gibi bir otoriteye uymaktır. Bu otoriteleri kaldırırsanız erdem de ortadan kalkar. Erdemlerimizi özgürlük eksenli akla göre yeniden düzenlemek gerekmektedir.³⁸

Locke' un "*İnsan Zihni Üzerine Bir Deneme*" adlı eserinde doğuştan fikirler görüşünü eleştirip reddettikten sonra, konuyla ilgili olarak kendi görüşlerini açıklamaktadır. Ona göre, insan, "*boş bir levha*" (*Tabula Rasa*) teorisine tekabül eder. Yani insan zihni doğuştan boş bir levha gibidir. Hayatta karşılaştığı, yaşadığı olaylar onun bilgi edinmesini sağlayarak, oş levhaya yazı yazılmasını sağlar. O halde insan bilgiyi deney yoluyla elde etmektedir. Bilgimizin temelinde "*deney*" vardır. Bütün bilgiler son çözümlemede tecrübe ve deneye dayanmaktadır. Locke deney fikrini iki şekilde izah eder. Birinci fikri "*dış duyum (dış deney)*", ikinci fikri "*iç duyum (iç deney)*" şeklindedir. Birinci deneysel tecrübe de "*dış dünyadaki duyulur varlıklar*", ikincisinde ise "*duyulabilen varlıkların bizde oluşturduğu etkiler*" üzerine zihin dünyasının etkinlik alanıdır.³⁹

1.3.5. Leibniz (1646-1716)

Leibniz, hukuk profesörü olan bir babanın oğludur.1946 yılında Almanya' nın Leipzig kentinde doğdu. Leibniz, sadece filozof olmasıyla ün yapmamış aynı zamanda bir matematikçi, tarihçi, tabiatçı, ilahiyatçı, politikacı ve hukukçudur. Leibniz, *differentiel* ve *integral* hesabını bulup ilime kazandırmıştır. Birçok buluşlar yapıp rasyonalizmi (akılcılığı) ve ampirizmi (deneyciliği) birleştirmiştir. Ona göre ampirizm doğru bilgidir. Bize bilgiler algılarla verilmiyor. Yani Leibniz' e göre insanlar doğarken bazı bilgilerle

³⁷ Anıl Aygen, "Kendi Korkularından Kaçanlar: Thomas Hobbes, John Locke", *Thomas Hobbes*, (2021), 301.

³⁸ Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999). 216.

³⁹ Cengiz Kılıç, "*John Locke: Bilginin Kaynağı ve İdeler Sorunu*", *Ekev Akademi Dergisi* 58/58 (2014), 459-450.

donanımlı olarak geliyor. Eğer bu bilgileri duyumlarla kullanmazsak bilinçsiz bir şekilde kayboluyor. Mesela, geometri kavramları, sayılar ve Allah düşüncesi biz doğarken beynimize işleniyor.⁴⁰ Leibniz (1646-1716), 17. yüzyılda en iyi asrını yaşayan rasyonalist, akılcı, cevher, metafizik ve doğaötesinin filozoflarından biridir. Leibniz töz(cevher) için kullandığı kelime monaddır. Monad, bir maddenin değişmeyen yanındır, özüdür. Tabiattaki gerçek atomlardır. Her monad farklı özelliktedir. Monadlar doğaötesidir.⁴¹ Leibniz, her ne kadar imanla aklın çelişmeyeceğini söylese de onun asıl önem verdiği akıl dinidir. O imanın akla karşıt olmadığını savunur. İman ve akıl tartışmasında imanının matematik kuralları gibi çürütülemez olduğunu savunur. Leibniz, imanının gerçeklerini aklın gerçekleriyle değerlendirir.⁴² Leibniz, göre tanrıyı akılla bulmak bilginin en tepe notasıdır. Bundan dolayı o akılla imanı felsefe ile tanrı bilimini ayrı tutanlarla çatışmaya girmiş ama uzlaşan taraf Leibniz olmuştur.⁴³

1.3.6. Claude Henri Saint-Simon (1760-1825)

Saint Simon, Aydınlanma çağı filozofların fikir ve düşüncelerinin aralarında bir bağ kurarak bir yeni bir akım ortaya çıkarmaya gayet etmiş, “*sanayileşme*” kavramını ilk kullanan ve bilimsel amaçla felsefeye uygulayan ilk filozoftur. Simon, sanayileşme sürecini feodal militarist ruha karşı barışçı, üretim temeli bir sanayi toplumu benimsemişti. Sanayi toplumu kavramını kullanırken mülkiyetin önemine vurgu yaparken, bilimin entelektüel seçkinlerin yani bili ve sanayiciler, yoluyla olacağını savunarak muhafazakâr bir bakışına sahipti.⁴⁴

Simon, sanayileşmenin toplum üzerindeki değişimin çok hızlı bir şekilde etkilerini yaşantılarında tespit eden bir düşünür olarak, bilginin ancak deney ve gözlemlerle, pozitif bir bilim meydana getirerek, sonucuna inanarak pozitif bilim diye tabir ettiği bilime “*sosyal fizik*” adını koymuştur. Saint Simon, pozitivist mektebin büyük tabiat âlimleri, filozofları ve tarihçilerinden ders almak suretiyle birçok ilimleri birbiri ardından öğrenmiş, zamanın bütünü pozitif ilimleri ile meşguliyetle geçirmiştir.⁴⁵ Toplumsal yapıyı bilimsel yöntemlerle çözmeyi hedefliyordu. Simon, toplumsal düzene/planlamaya, ilerlemeye ve bireylerin bilincinin geliştirilebileceğine inanıyordu. Dini düşünceye sahip kişilere karşı bir duruşa sahipti. Kendi çağındaki hemen hemen tüm diğer fikir adamları dinsizliği

⁴⁰ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*, 43.

⁴¹ Aliye Çınar, “Leibniz'in Tanrı Anlayışı”, *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, 3/9 (2003), 93-106.

⁴² Aliye Çınar, “Leibniz'in Tanrı Anlayışı”. 97.

⁴³ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*, 46.

⁴⁴ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*, 54.

⁴⁵ Onur Çakmak, “Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji” (2018), 19-20.

savunuyordu. Ancak kendisine yakıştırdığı sıfat dinsiz değil, “bilimci” idi. Gayesi, hayatın her alanını içine alacak bir sistemik düzlem meydana getirmek ve ona benzer uygun bir analiz haline getirmektir. Geçmiři inceleyerek geleceğe dair kesin bir rehber olacak ilerlemenin bilimini bulmak istedi. Feodal-askeri sistem ortadan kalkarken, sosyal parçalanma ve anarşiden kaçınmak için “*endüstriyel sistem*” adını verdiği yeni bir toplumu inşa etmek istiyordu.⁴⁶

---

⁴⁶ Volkan Ertit, “Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din”, *Akademik Hassasiyetler* 7/14 (Aralık 2020), 1-35.

İKİNCİ BÖLÜM

POZİTİVİZM'İN GELİŞİMİ VE ETKİLİ OLAN DÜŞÜNÜRLER

2.1. Auguste Comte (1798-1857)

Auguste Comte, Fransız devriminden sonra oluşan toplumsal karmaşayı yeni bir toplumsal düzenle ve reformla ortadan kaldırmayı amaçlamış, pozitivizm ve sosyolojinin kurucusu Fransız bir düşünürdür.⁴⁷ Auguste Comte, matematikçi, filozof ve sosyolojinin kurucu figürü olarak kabul edilir. Ancak Comte, Fransız entelektüel akademik çevrelerde alaya alınan, mütemediyen delilik nöbetleri geçiren marjinal bir kişilik olarak tanınmıştır.⁴⁸ Simon ile birlikte onun sekreteri olarak çalıştığı için Saint Simon' dan etkilenmiştir. Simon 'un düşüncesinde olduğu gibi, Comte' da bilim ve gelişimle uyumlu din, toplum, bilimsel yaklaşım, ilerleme, önem arz etmektedir. Toplumu somut gerçekler ışığında planlanması gereken bir kurum olarak kabul ettiği için, bilgi elde etmenin tek yolunun metafizik veya doğaüstü varlıklar değil gözlemlenen gerçekler olduğunu savunuyordu.⁴⁹

Auguste Comte öncesinde birçok filozof, bütün insanlığı belirli kurallar çerçevesinde birleştirmek ve ırk ve din ayırımı gözetmeksizin “dünya kardeşliği” kurmak gayeleri ile “*seküler bir din*” kurma denemelerinde bulunmuştur. M.Ö. 4'ncü yüzyılda Buda ve Konfüçyüs bütün insanları tanrısız bir dini çatı altında birleşmeye davet etmiş, Descartes ve Bacon'a, Berkeley ve Hume' a dayandırabileceğimiz pozitivist felsefe, “*insanlık dini*” için temellerini belirli müşterek sivil din zemininde oluşturmuşlardır.⁵⁰ “Olguculuk yeni bir düzenle gerçekleşecektir. İşte bu yeni düzen Comte' un önerdiği *insanlık dini*'dir. Bu din, tanrı bilimsel ya da metafizik değil pozitif bir normdur. Bu pozitif norm da “olgulara” dayanmaktadır. Bu tapım, tanrıya değil, topluma tapma (sociolatrie)'dir. Bu dinin tanrısı insanlık (L'humanité), ilkesi de sevgi (L'amour)'dur. Sevgi, “başkaları için yaşamak” formülüyle dile getirilir. Başkaları için yaşamak, başkalarını sevmek demektir.”⁵¹

Comte' a göre insan zekâsının tarih boyunca geçirdiği aşamalar üç hal kanunu dediği üç farklı teorik dönemdir. Birincisi Teolojik evredir ki bu evrede doğal hadiseler doğaüstü güçlerin neticesidir. İkincisi metafizik yani soyut kuvvetlerin doğal hadiselere

⁴⁷ Veysel Sönmez, “Auguste Comte (1798-1857) Pozitivizm (olguculuk)”(2010), 161-163.

⁴⁸ Alan Swingewood, *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. (1998). 60.

⁴⁹ Volkan Ertit, “*Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din*”,(2020), 8-11.

⁵⁰ Uğur Berk Kalelioğlu, “*Auguste Comte' un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanununun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri*”(2019), 535-544.

⁵¹ Veysel Sönmez, “*Auguste Comte (1798-1857) pozitivizm (olguculuk)*”(2010), 161-163.

sebebe olduğuna inanılmasıdır. Üçüncüsü pozitif dönemdir. Bu dönem hadiselerin sebeplerini aramak yerine gözlem ve akıl yürütme yardımıyla görünüşün kanunlarını keşfetmektir. Yani, üç felsefe yapma yönteminin ardışık bir şekilde yer aldığı üç farklı teorik koşul vardır.⁵²

İlahiyatçı veya hayali aşamada, fetişizm, politeizm ve monoteizm hâkimdir. Yıldızlara tapınma, hadiseleri beşer üstü varlıkların yaptığına inanma bu dönemdedir. İkinci aşama olan metafizik çağ veya soyut aşama bir geçiş dönemidir. Bu devrede antropomorfik (insana bezeyen) bir tanrı yoktur. Bir kuvvet ve prensip vardır. Bütün olayları bu kuvvet yönetir. Bu dönem Rönesans, 17. Ve 18. Yüzyıl arasına tekabül etmektedir. Üçüncü aşama ise bilimsel veya pozitif aşamadır. Olaylar duyu ve gizil özelliklere değil deney ve gözleme dayanan sebeplerle açıklanabilir. Endüstriyel hayatın üstünlüğünü kazanması ile ilahiyat ve metafizik değerini kaybetmiş, pozitif rejimin gelmesi sağlanmıştır. Oysa ki bu üç tefekkür tarzını Comte' dan önce XVI. Loui' nin Maliye Bakanı Turgot (1727-1781) dile getirmiş ve Teoloji, Metafizik ve Pozitif olarak üç dönem kanununu ifade etmiştir.⁵³Bu üç farklı metottan üç farklı felsefe veya olayların bütünü üzerine üç genel kavramlar sistemi doğar. Bunlardan birinin olduğu yerde ötekiler yoktur. İlki insan zekâsının kaçınılmaz hareket noktasıdır, üçüncüsü sabit ve değişmez durağı. İkincisi ise sadece birinciden üçüncüye geçişi sağlar.⁵⁴

Bir başka bir ifadeyle 'pozitif tin' çağında teoloji ve metafizik artık aşılmış oldukları için sadece tarihsel değerleri kalmıştır. Buna bağlı olarak klasik epistemolojinin ve genellikle felsefenin yerini artık bir '*bilimler metodolojisi*' almalıdır ve bu yöntem bilimsel ilerlemenin dayanağı haline gelmiştir. Amaç ise, doğa bilimlerinin bir ansiklopedisini ortaya koymak, tüm toplumsal ilişkilerin '*pozitif politika*' yoluyla rasyonalizasyonunu gerçekleştirmek, bunun için '*pozitif politika*' ya dayanak olacak ve esasen doğa bilimleri örneğine göre kurulacak olan bir '*sosyal fizik*' e ya da '*sosyoloji*' ye ihtiyaç vardır.⁵⁵

Auguste Comte' a önce Saint Simon, hayırseverlik veya fedakârlığa dayanan yeni Hristiyanlığı kurmak isterken, Comte ise kendi dinini "*İnsanlık Dini*" olarak adlandırmıştır. Bu yeni din, sosyolog-rahiplerin ahlaki rehberliğinde doğaüstü hayaletlerin kalıntılarından

⁵² Volkan Ertit, "*Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din*", 9.

⁵³ Murtaza Korlaelçi, "*Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*..69.

⁵⁴ A. Comte, "*Pozitif Felsefe Dersleri*", 217.

⁵⁵ Emel Koç, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (01 Aralık 2009), 75-96.

ve soyut mantıktan bağımsız hepsinin merkezinde bu eşsiz insanlık dinidir. Bu dinin *peygamberi* Comte, amacı da ilerlemedir.⁵⁶

Olguculuk üzerine kurulan Auguste Comte' un felsefesine karşı 19.asırda neo-pozitivizm denilebilecek bir düşünce ortaya çıkmıştır. Aslında bu düşünce onlara göre bir bakıma çöken felsefe karşı Kant' ın felsefesine dönüştür. Bu ise temelde burjuva gevezeliği, felsefeydi. C. Bernard, H. Taine, E. Renan pozitivizmi savunurken Albert Lange, Herman Chone, P. Natorp, E. Casier, Rickert, Lask gibi düşünürler neo-pozitivist filozoflardır.⁵⁷

2.2. Emil Littreé (1801-1881)

A. Comte' un en büyük taraftarlarından biri olan Littreé, tıp doktoru, filolog ve filozoftur. Auguste Comte' un eserleriyle tanıştıktan sonra Pozitivizmin ateşli bir savunucusudur. Litre' nin A. Comte' dan ayrıldığı yönü Comte 'un kurduğu dini reddetmesidir.⁵⁸ Emil Littreé, Auguste Comte' un üç hâl kanunun yanına bir tane daha ekleyerek 'dört çağ' kanunu aklında tasarlar. Bu kanun şu dört çağın birbirini takip etmesiyle meydana gelir. Bunlar "İlkel Çağ, din çağı, sanat çağı, ve nihayet ilim çağı" dır.⁵⁹

Pozitivizmin kurucusu Auguste Comte, dinlere karşı olmasına rağmen düşünceleriyle tezat bir şekilde kurduğu ve tüm dinlerin üstünde olarak nitelendirdiği "insanlık dini" ni tanıtmak için bazı büyük devlet adamlarına mektup yazıyordu. Rus Çarı Nicolas, Mustafa Reşit Paşa'da bunlardandır. Mustafa Reşit Paşa'nın Comte' nin mektubuna nasıl karşılık verdiği bilinmemektedir. Osmanlının ve dolayısıyla Mustafa Reşit Paşa'nın Avrupa'ya eğitim için gönderdiği talebelerden Türk Edebiyatında batıcılığın kurucusu unvanını taşıyan Şinasi'nin Paris'te yaşadığı zamanlarda, Ernest Renan ve Emil Littré gibi pozitivistlerle yakın ilişki içinde olduğu malumdur.⁶⁰ Dolayısıyla Emil Litre, Ernest Renan gibi pozitivist düşüncesini Şinasi ile Osmanlıya taşımıştır.

⁵⁶ Volkan Ertit, "Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din.", 11.

⁵⁷ Orhan Hançerlioğlu, *Düşünce Tarihi*. 381-382.

⁵⁸ Onur Çakmak, "Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji". 119

⁵⁹ Onur Çakmak, "Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji", 119.

⁶⁰ Nebahat Yusoğlu, "Reşat Nuri Güntekin'in Eserlerinde İnanma İhtiyacı", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2019), 257-268.

2.3. Ernest Renan (1823-1892)

Ernest Renan, küçük yaşta babasını kaybetmiş 28 Şubat 1823 yılında Fransa'nın Treguier kasabasında dünyaya gelmiştir. Renan' ı annesiyle ablası büyütmiştir. Eğitimine önce Treguier kasabanın kilise kolejinde başlayarak. Burada iyi bir ilahiyat öğrenimi görür. Renan, Doğu dillerine büyük merak salarak, İbranice, Arapça, Süryanice öğrenmiştir. 1848' de felsefe bölümünden mezun olur. 1850'de Paris'e döndükten sonra 1852'de müdafaa edeceği "*İbn-i Rüşd ve İbn-i Rüşd Mektebi* "adlı doktora tezini tamamlayarak 1862'de College de France' ın İbrani dili profesörlüğüne getirilmiştir. Ernest Renan, pozitivism ile ilgisini, herhangi bir dinle ilişkisi olmamasıyla ve bilimin geleceğine olan inancıyla ile açıklar. Ernest Renan, kendi kurduğu felsefî düşüncenin temellerinin bir bakıma pozitivism benzese de Auguste Comte 'un pozitivismi ile kendi felsefesi arasındaki farklılıklara dikkat çekerek ilgileri kendi üzerine çekmeyi başarmıştır. "*Bizim pozitivismimiz ne Auguste Comte' un pozitif felsefesi, ne de M.Proudhon'un dine aykırı tenkididir. Bizim pozitivismimiz, bütün kısımlarının hakkı kabul edilmiş olan, insan yaratılışının tanınması, o yaratılışın bütün melekelerinin hep birden ve ahenkle kullanılması, her türlü kayıt ve şartın reddidir*" der.⁶¹

Renan'da bilim ve teknoloji bakımından *ileri-geri* olma halini bir zihniyet meselesi olarak görme anlayışı vardır. Buna bağlı olarak *İslam-bilim-gerilik, Batı-bilim-ilerilik* ile ilgili modern ön kabullerin ve ön yargıların temeli, Ernest Renan tarafından 29 Mart 1883'te Paris Sorbonne Üniversitesi'nde verilen "*L'İslamisme et la Science*" (*İslâmiyet ve Bilim*) isimli bir konferansla başlamıştır. Yükselen pozitivism dalgasının ve şarkiyatçıların İslam dünyasıyla ilgili umumî hükümlerinin tesirleri altında yaptığı konuşma, kısa sürede farklı dillere çevrilmiş, pek çok ülkede gazetelere kadar yansıyan bir ilgiye mazhar olmuş, dile getirdiği tezler sloganlaşarak yaygınlık kazanmıştır.⁶² Bu konferansa Fransa'dan Charles Mismar, Müslümanlardan ise ilk tepki Şeyh Cemaleddin Efgani' den gelmiştir. Efgani dışında Namık Kemal, Ataullah Beyazidof, İbnü'r-Reşâd, Seyyid Emir Ali, Celâl Nûri, Reşid Rıza ve Muhammed Hamidullah' tan reddiye yazılmıştır.⁶³ Aynı yıl Hasan Efendi Âsım tarafından reddiyesi ile birlikte Arapça 'ya, daha sonra, Almanca, Aleksî Vedrof tarafından Rusça 'ya ve Türkçe' ye çevrilmiştir. Türkçe metin üç çevirisi

⁶¹ Kadir Can Dilber, *Edebiyatımızda Pozitivist Düşüncenin Gelişmesi ve Güneş Mecmuası* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Edebiyatı Bölümü, Y.L., 2009), 268.

⁶² Ali Ertuğrul, "*Tez ve Anti Tezler Bağlamında Ernest Renan'a karşı Yazılan Reddiyeler*", *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/3 (2019), 56-93.

⁶³ Binnur Başkan, "*Ernest Renan'ın 'İslam ve Bilim' Adlı Konferansına Müslüman Dünyadan Gelen Bazı Tepkiler*", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (30 Haziran 2021), 95-112.

bulunmaktadır. Birincisi Osmanlıcadır ve elyazması halinde iken diğer ikisi ise günümüz Türkçesiyle çevrilmiş ve Latin harfleriyle basılmıştır. Renan'ın bu konferansında *Din-Bilim* konusunu ele alarak din ile bilimin çatıştığını savunmuştur. Bu konferans ve Renan'a reddiyeler hakkında Düccane Cündioğlu' nun detaylı bir araştırma makalesi bulunmaktadır.⁶⁴

2.4. Emile Durkheim (1858-1917)

Emile Durkheim 1858 yılında Fransa'nın Epinal-Loren şehrinde dünyaya gelmiştir. Aslı Yahudi ırkıdan olan Durkheim iyi bir lise eğitiminin devamından sonra yüksek öğretmen okulu *Ecole Normale Supérieure*' de okumuştur. Emile Durkheim, burada öğrenim hayatı boyunca felsefe, sosyal olaylara ilgi duymuştur. Alanında iyi bir felsefe eğitimi almış ardından resmi devlet liselerinde felsefe dersleri öğretmenliği yapmıştır. Bu sırada Durkheim, 1885 yılında Almanya'da araştırma ve inceleme yaparak bu konularla ilgili makaleler yayına sürmüştür. 1892'de habilitasyon (bazı Avrupa ve Asya ülkelerinde doktora derecesinden sonraki akademik sınav) sınavını kazandıktan sonra, Bordo Üniversitesi'nde pedagoji eğitimi almıştır. 1896'da aynı üniversitede yeni kurulan Pedagoji ve Sosyal İlim Kürsüsü'nü yönetme görevini üstlenmiştir. 1902'de felsefe, sosyoloji, pedagoji okutmak üzere Sorbon'a gitmiş, 5 yıl aynı üniversitede profesörlük yaptıktan sonra 1906'da Pedagoji ve Sosyoloji ordinaryüslüğüne atanmıştır. Bugün bilgi sosyolojisi adını verdiğimiz hususi sosyoloji sahasına çok verimli görevler yapmıştır.⁶⁵

Sosyolojinin kendi başına bir bilim olmasında asıl önemli olan, “toplumsal olguları, şeyler gibi ele alıp irdelemek”, “toplumsal olguyu somut bir düşünce yapısı şeklinde düşünme fikri onun pozitif düşünce ilkesinin kuralıdır. Emile Durkheim'in pozitivist sosyolojideki etkisi sosyoloji bilimini diğer felsefi alanlardan bağımsız ayrı bir bilim dalı olmasında ciddi bir öneme sahiptir.⁶⁶ Durkheim, sosyolojinin tarih ve etnografya gibi diğer ilmi alanlardan farklı bir alan olduğuna işaret eder. O'na göre, sosyoloji bilimin gerçek gayesi medeniyetlerin eskilerinde kalmış formlarını bilmek olarak değil de, şu an ki hayatta var olan canlı olarak varlığını devam ettiren insan olgusunu anlamaya çalışarak bunun için gayret göstermektir.⁶⁷

---

⁶⁴ Düccane Cündioğlu, “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”, 1-94.

⁶⁵ Onur Çakmak, “Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji”, 28.

⁶⁶ Onur Çakmak, “Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji”, 29.

⁶⁷ İbrahim Ethem Aydın, “Emile Durkheim Üzerinden Mordecai M.Kaplan'ı Okumak: Din Kavramı ve Kollektif Bilinç”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/2 (31 Temmuz 2018), 269-286.

Durkheim, Comte' un sosyolojiyi bilimsel bir temele oturtmakta başarılı olamadığı görüşünden hareket etmiştir. Ortak noktaları toplum yaşamı da, tıpkı doğal dünyayı inceleyen bilimlerin taşıdığı nesnellikle ele alınmalıdır. Toplumsal olguların incelenmesi kolay değildir, çünkü doğrudan gözlemlenemezler. Ancak bu olguların etkileri çözümlenebilir. Toplumsal olgular incelenirken, önyargılardan ve ideolojik bakış açılarından kaçınmak gerekir. Sosyolojinin ayrı bir akademik disiplin olarak tanınmasını sağlamıştır. Böylelikle toplumun ve toplumsal konuların kendine has özellikleri ortaya çıkarılmış, bu konuların birey seviyesine indirilmesi önlenmiştir.⁶⁸

Durkheim, toplum merkezli yani, beşeri olguların bireyden bağımsız olarak ve onun dışında toplum kaynaklı olduğu yaklaşımı bir düşünce akımı haline gelmiş olan her şeye köken bulma çabasının bir sonucu olarak din ve tanrı düşüncesine köken bulmaya yönelik teorilerin karşısına sosyolojik köken teorisini koymuştur.⁶⁹ Eserleri, Toplumsal İş Bölümü, Sosyolojik Yöntemin Kuralları, İntihar, Sosyoloji Dersleri' dir.

2.5. John Stuart Mill (1806-1873)

1806 yılında Londra'da dünyaya gelen Mill, felsefe hocası olan babasından ciddi eğitim desteği almış, tarih, matematik, mantık, iktisat eğitimlerini otuzlu yaşlara kadar almıştır. Buhanlı bir gençlik evresinden sonra fikirlerinden etkilendiği Jeremy Bentham'dan faydacılık düşüncesinden etkilenmiştir. Faydacılık insanları mutlu edip etmemesine göre değerlendirilerek, faydalı ise değerlidir. Çalışmaları oyunca siyasete büyük ilgi duymuş, çalışan kesimin durumunu iyileştirmek için büyük çaba sarf etmiştir.

J. S. Mill, bilimsel metot olarak Francis Bacon'un metodunu daha da geliştirerek ve dört yöntem olduğunu açıklayarak bunların; uygun düşme metodu, ayırım metodu, bakaya metodu ve aynı anda değişme metodu şeklinde dört metot ortaya koyar. İnanç anlayışı ve ahlak anlayışı açısından Comte 'u tasvip etmez. Bir şeyin iyi veya kötü olduğunu bilmek için faydalı olup olmadığı değerlendirilmelidir. Allah'a inanma zarureti reddeder. J. Mill politik olarak sosyalizm taraftarı bireyci liberal bir kişidir. Kadının kültür, Siyaset, hukuk gibi sahalarda erkek ile eşit olduğunu müdafaa etmektedir.⁷⁰

---

⁶⁸ Emile Durkheim, "Klasik Sosyologlar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ts.1-14

⁶⁹ Emile Durkheim, "Dini Hayatin İlk Biçimleri", Çeviren: Faruk Ay-din), İstanbul: Ataç Yayınları, (2005).7.

⁷⁰ Çakmak, "Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji"31. ; Murtaza Korlaelçi, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi. 112.

2.6. Herbert Spencer (1820-1903)

1820 yılında İngiltere'nin Derby kentinde dünyaya gelir ve kırk yaşına kadar hiçbir okula gitmeyerek ciddi, düzenli bir eğitim almamıştır. Evde öğretmen babası ve amcasından eğitim almıştır. 1837 de öğretmen olarak göreve başladıysa da bırakarak demiryolu mühendisi olarak işe başlamıştır. Mühendis olarak çalıştığı dönemde felsefeyle de ilgilenmiş, çeşitli dergilere yazılar göndererek felsefi sistem kurma çabası içinde olmuştur.

Spencer 'ın felsefi sisteminin temelini Darwin'in evrim kuramı oluşturur. Bilimsel verileri içine alan felsefik görüşünün tümevarımcı olarak evrim yasasına dayanacağını, Darwin'in teorisinin tam bir felsefi düşüncenin temelini teşkil edebileceği tezinin yanında durur. Spencer' ın fikrine göre zaruriyattan olan şey Auguste Comte' un kabul ettiği ilerleme değil, evrim olduğudur. Çünkü evrim teorisi hayatı meydana getiren bir güçtür. Herbert Spencer, toplumun ve bilimsel düşüncenin gelişimini canlı bir organizmaya benzeterek, aynen insan vücudunda meydana gelen gelişmelerde olduğu gibi bilimsel düşüncenin de büyüyüp gelişeceğini söylemektedir. Bu düşünce Herbert Spencer 'ın pozitif bir sarmal içinde olan sosyolojik düşüncede önemli bir yer edinmesine sebep olmuştur. Fakat Spencer'in tesiri, Auguste Comte' un tesiri seviyesinde değildir.⁷¹

---

⁷¹ Çakmak, "Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji".33

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

POZİTİVİZM'İN TÜRKİYE'YE ETKİSİ

3.1. Pozitivizm 'in Türkiye'de Kurumsal Etkisi

Pozitivizm, Comte' un büyük özverili çalışması sonucu İngiltere ve Fransa'daki etkisi Türkiye den eğitim amacıyla yurt dışına giden öğrenciler vasıtasıyla bazı kurumsal cemiyetlerin çalışmalarıyla Türkiye ye giriş yapmıştır.⁷² Şimdi bunlar hakkında kısa bilgiler vereceğim. Öncelikli olarak kurumsal olarak değerlendirilecektir. Sonra da şahıslar üzerinden ele alınacaktır.

3.1.1. Jön Türkler

Osmanlı yaşadığı altın çağın gerilemesi sonucu batı ilim ve fende olan gelişmeler sağlarken Osmanlı savaşları da kaybederek gerilemeye başladı. Osmanlının 19. yüzyılda batıda teknik alanlarda değil reformlarda da geri kalması batıya giden aydın insanların Jön Türkler gibi cemiyetler kurmasına neden oldu.⁷³ O dönemde padişah olan Abdülhamit'in mutlak monarşi rejimine karşı gelen gruplar Jön Türkler adı altında toplanmaya başladılar.⁷⁴ Jön Türkler o dönemki hükümet sisteminden farklı bir yapıya sahipti. Sultan II. Abdülhamid idaresine karşı gelen ve Kanuni Esasi' yi yürürlüğe koymak isteyen farklı fikirdeki insanlardan oluşmaktaydı.⁷⁵ Jön Türkler Derneği 1865 de İstanbul' da kuruldu. Derneği Sağır Ahmet beyin oğlu Mehmet, Nuri Ziya paşa, Namık Kemal, Ali Suavi, Reşat Bey, Ağah Efendi ve Ayetullah Bey tarafından kuruldu. Derneğin başına Namık Kemal getirildi. Dernek artık ara ara toplanmaya başladı. Bazı kararlar alındı. Ve üye sayısı da artmaya başladı.⁷⁶

Peki, bu Jön Türkler kimlerdi. Onlar köken olarak Türk olmasalar da kendilerini Türk olarak görüyorlardı. Ve çoğunluğu gençti. Genelde devlette çalışan görevlilerdi. Onları destekleyenler ise hem askeri hem de sivil bürokratlar bulunuyordu. Son olarak onlar yüksek okul mezunu veya yüksek okul da okuyan, modern okullarda çalışan insanlardan oluşmaktaydı. Şükrü Hanioglu Jön Türkleri, "*Osmanlı Parlamentosu'nun kapanmasından (1878) sonra II. Abdülhamit'in idaresine karşı bir araya gelen insanların*

⁷² Korlaelçi, "Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi", (1985), 144.

⁷³ Ayşenur Yılmaz - Rüya Telli, "Osmanlı'nın Son Döneminde Muhafız Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması", *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/3 (29 Temmuz 2021), 1403.

⁷⁴ Kılıç, "John Locke: Bilginin Kaynağı ve İdeler Sorunu".

⁷⁵ Oğuz Kaan, "Türk Siyasi Tarihinde Jön Türk Kongreleri", *Econharran* 3/4 (27 Eylül 2019), 1.

⁷⁶ Korlaelçi, "Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi", (1985), 146.

*oluşturmuş oldukları muhalif bir hareket” olarak tanımlamıştır. Amaçları ise devletin kötü gidişine yol bulmak ve Kanuni Esasi’ yi tekrardan ilan edilmesini sağlamaktır.*⁷⁷

Koçak ise *“Batı’ya açılan bir pencerede, yabancı bir dil, yeni ve modern olan ile yakın temas ve etkileşim, yönetici elitin hiyerarşik basamakları görel olarak daha süratli bir ilerleme imkânı, hepsi bu temele dayanıyordu.”*⁷⁸ der.

Hanioğlu, Yeni Osmanlıları *“dinsel gelenekçilik ile siyasal liberalizmi bir araya getirmeye çalışan, ancak İslami idealleri ve kavramları kullanırken batı tarzı modernleşmeyi savunan bir grup”* olarak değerlendirir.⁷⁹

Jön Türklerin çoğunluğunu okumuş insanlar oluşturmaktaydı. Okullar İslami ilimler yanında batı tarzı eğitimde veriyordu. Mekteplere giden öğrenciler yabancı dilde öğrenmişler ve Avrupa’daki bilimsel bilgiler yanında Avrupa’daki fikir akımlarını da (pozitivizm –realizm) gibi ve (milliyetçilik, liberalizm) gibi düşünceler dünyalarında oluşmuştur. Özgürlük, eşitlik, ihtilal konularını araştırma imkânları olmuş ve bilgi sahibi olmuşlardır. Üst düzey yöneticilerinde desteğini alarak yayılma imkânı bulmuşlardır. Mahmut paşa buna en iyi örneklerden biridir. Ahmet Rıza beyde tercüme odasında çalışmış destekçilerindedir. Jön Türkler fikirlerini yaymak için gazete ve dergileri kullanmada çok başarılıydı. Gazeteye halkı bilgilendirmişler ve onları harekete geçirmişlerdir.⁸⁰

Jön Türkler sadece Türklerden oluşan bir grup değildi. Jön Türkler Yeni Osmanlıların savunduğu Osmanlılık fikrini savunuyordu. Bununla birlikte Hollandalı tarihçi, akademisyen ve Türkolog Erik-Jan Zürcher (d. 15 Mart 1953, Leiden), Jön Türkler arasında yaygın olan fikir akımlarının Osmanlılık, Panislamizm, Pantürkçülük ve Batıcılık olduğunu söylemektedir. Pozitivizmi benimseyen Jön Türklerin kendinden sonraki aydın insanlara bıraktığı en büyük mirası sosyolojik fikirleridir.⁸¹

---

⁷⁷ Kaan, *“Türk Siyasi Tarihinde Jön Türk Kongreleri”*.(27.09.2019), 3,4,6,8,9

⁷⁸ Ayşenur Yılmaz - Rüya Telli, *“Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması”*, *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/3 (29 Temmuz 2021), 1406.

⁷⁹ Ayşenur Yılmaz - Rüya Telli, *“Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler”*, 1407.

⁸⁰ Ayşenur Yılmaz - Rüya Telli, *“Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler”*, 1410,1411.

⁸¹ Ayşenur Yılmaz - Rüya Telli, *“Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: 1411,1412.*

3.1.2. İttihat ve Terakki

Jön Türklerin bazı üyelerini içinde barındıran İttihat ve Terakki Cemiyeti pozitivism Türkiye ye girmesinde etkili olmuştur. Mesela Ahmet Rızanın bu derneğin bir başkanı olmasıdır.⁸²

İttihat ve Terakki Cemiyeti 21 Mayıs 1889 yılında İttihadı Osmaniye ismiyle Abdülhamid'i tahtan indirmek maksadıyla kuruldu. Sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti ismini alacaktır. Cemiyet İtalyan Karbonarisini mason örgütünü örnek almıştır. Cemiyet gizli olarak Askeri tıp öğrencilerinden Ohri'li Arnavut İbrahim Ethem (Temo), Kafkasyalı Çerkez Mehmet Reşit Bey, Arapkirli ve Diyarbakırlı iki Kürt olan Abdullah Cevdet ve İshak Sükuti ile bağ kurmuştur.⁸³

İttihat ve Terakki Cemiyeti' nin kuruluş yılı olan 1889 da Paris' teki Jön Türklerin kurucusu olan Ahmet Rıza Bey tarafından İbrahim Temon' un kurduğu cemiyet örnek alınarak kuruldu. Bu iki cemiyet birbirinden haberdardı. İttihat ve Terakki Cemiyeti ilk önce kendi görüşlerine zıt olan gruplarla toplantılar yaparak kendini tanıtmaya çalıştı. Ülke içinde ve yurt dışında şubeler açtı. Paris'te Fransız pozitivistlerinin başı olan Pierre Lafitte' den eğitim alan Ahmet Rıza, Auguste Comte pozitivisminin ilkelerini oluşturan “*İntizam ve Terakki*” yi kendine yol olarak çizmiş ve bunu İstanbul'daki arkadaşlarıyla paylaşmaktan geri duymamıştır. Cemiyet terakki kelimesi pozitivism ilkesinden alınarak yanına bide ittihat eklenerek kurulmuştur.⁸⁴

Ahmet Rıza Bey pozitivism bağlı olduğu için derneğe A. Comte' un vecizesi pozitivistlik işareti olan *Nizam ve Terakki* isminin verilmesini ister. İstanbul'daki üyeler bunu kabul etmezler yerine İttihat ve Terakki ismini kullanırlar. Derneğin yayın organı olan Meşveret gazetesiyile daha hızlı yayılma imkânı bulmuştur.⁸⁵

Rıza Bey ve arkadaşları Fransızca olarak yayın yapan Meşveret Gazetesi'ni 1895 senesinin sonlarında çıkarmaya başlamıştır. Zaman olarak aynı dönemde Paris deki cemiyetin şubesinin de başkanı olmuştur. Bu dönemde Abdülhamite darbe girişimi olunca cemiyet dağılmış ve üyeler yurt dışına kaçmıştır. Yurt dışına giden Ahmet Rıza Bey ve arkadaşları Fransa da Jön Türklerle Beraber çalışmaya başladılar fakat Jön Türklerde kendi

---

⁸² Murtaza Korlaelçi, *Pozitivism'in Türkiye'ye Girişi*, 168.

⁸³ Orhan Ors, “Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti”, *Atatürk Yolu Dergisi* 13/51 (01 Ocak 2013), 689.

⁸⁴ Ömer Çiçek, “İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”, *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (28 Temmuz 2019), 109,110.

⁸⁵ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivism'in Türkiye'ye Girişi*, 150.

aralarında bölünmeler yaşamıştır. Bu ayrılıklardan faydalanan Abdülhamit bazı grupları kendi tarafına çekmiştir. Üyeleri dağılan cemiyet İstanbul’ daki siyasi olaylardan kaçan Abdülhamit’in eniştesi Damat Mahmut Celalettin Paşa ve oğulları Prens Sabahattin ile Lütfullah beyler ile kendini tekrar yenilemiştir.⁸⁶

Prens Sabahattin ve Lütfullah beylerin çağrısı üzerine Jön Türkleri birleştirmek için birinci Jön Türkler kongresini ilan etmiştir, fakat başarılı olunmamış bölünmeler tekrar yaşanmıştır. Bu ayrılıktan iki ayrı cemiyet kendine yer bulmuştur. Bunlardan birisi Ahmet Rıza ve grubu “Terakki ve İttihat Cemiyeti” ni kurarak *Şura-yı Ümmet Gazetesi*’ni çıkarmaya başlamışlardır. Bu cemiyetin arka plandaki ideolojik destekçisi Auguste Comte ve pozitivizm olmuştur.⁸⁷İttihat ve Terakki Cemiyeti 1889 yılında kurulan İttihadi Osmaniye cemiyetinin bir devamıdır. Osmanlı –Rus savaşından sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti II.Abdülhamit tarafından feshedilen meclisin tekrar açılmasını sağlamıştır. Bu dönem II.Meşrutiyet dönemi olarak siyasi tarihimize girmiştir.⁸⁸

Sonuç olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin faaliyetlerine baktığımızda cemiyet 1912 yılından sonra ortaya koyduğu özgürlükçü ve çağdaş düşünce sistemi insanların zihinlerinde yer etmiştir. Yine bu dönemde II. Meşrutiyetin ilanıyla yürürlüğe giren 1908 Anayasa bayramı yasaklanmış, 1917 yılında Ziya Gökalp beyin emeğiyle yürürlüğe konan hukuku Aile mahkemesi kapatılmıştır. İslami okullar Şeyhülislam’dan alınıp Maarif Nezârâtı’ na verilmesi, Şeri mahkemelerin yasama yetkisi yine bu dönemde olan yeniliklerdendir. Âlimlerin devlet memuru olması ve maaşa bağlanması gibi laik uygulamalar getiren cemiyet 9 Haziran 1919 yılında kapatılmasıyla son bulmuştur.⁸⁹

3.1.3. Servet-i Fünûn (1891-1942)

Pozitivizm Türkiye ye girişini sağlayan cemiyetlerden sonra pozitivizm yayılması için bazı yayın organlarına ihtiyacı vardır. Bunu Serveti Fünûn (1891-19429). Ulûm-u İktisadiye ve İçtimaiyat Mecmuası (1908-1910)’ dır. Biz bunlardan Serveti Fünûn dergisinin çalışmalarını inceleyeceğiz. Dergi ilk olarak 4. Sayısında pozitif bir filozof olan

---

⁸⁶ Ömer Çiçek, “İttihat ve Terakki Partisi”, 110.

⁸⁷ Ömer Çiçek, “İttihat ve Terakki Partisi”, 111.

⁸⁸ Alper Ersaydı - Mehmet Aydın, “Mütareke Döneminde Alemdar Gazetesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti”, (2010) 10, 187.

⁸⁹ Alper Ersaydı - Mehmet Aydın, “Mütareke Döneminde Alemdar Gazetesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti”, 187-200.

Ernest Renan'ın tanıtılmasına yer verdi. 6. sayısında ise pozitivismi edebiyata uygulayan natüralizmin başkanı olan Emile Zola' nın eserleri hakkında bilgi verildi.⁹⁰

Batılaşma hareketleri en fazla Serveti Fünûn döneminde yaşanmıştır. Türk edebiyatı en çok bu dönemde batılı edebiyat usulünü kullanmıştır. Bu dönemde batıya kapılar ardına kadar açılmıştır. Edebiyatımızda, yaşantımızda, sosyal hayatta artık batılı örnekler görmekteyiz. Serveti Fünûn dergisinde de batı hayranlığı bütün sayılarında yazılmaya başladı. Serveti Fünûn dergisi romanlarında batı kültürü ve batı yaşayış tarzı fazlasıyla kendine yer bulur. Toplum tarafından da benimsenir.⁹¹

Derginin sayılarında Natüralist düşünür Emile Zola anlatılmıştır. Bazı ciltlerinde Nurettin Ferh, *Sanat* makalesinde realizm ve idealizmden bahsetmiş. Makalesinde Bacon, Descartes' in düşüncelerinden bahsetmiş sonra Condillac, Helvetius, Didoret gibi filozoflardan da istifade ederek pozitivism kurucusu A. Comte yi makalesine konuk eder. Zaman ilerledikçe dergide pozitivism etkisi daha fazla görülmeye başlandı. Yazarlar makalelerinde pozitivizme geniş yer verdiler. Buraya kadar verilen bilgilerden anlaşılacağı gibi Beşir Fuat' ın pozitivismi Türkiye' ye getirmeye çalıştığı dağınık çalışmalar artık Serveti Fünûn dergisiyle dayanışmalı yöntemli bir hal alarak sistemli bir şekilde insanların yaşam tarzına sinsice girmeye başladı.⁹²

3.2. Türkiye'de Pozitivizmin Düşünürlere Etkisi

19. yüzyılın ikinci yarısı ile 20. Yüzyılın çeyreğinde pozitivism birçok ülkede yayılmaya başladı. Bu ülkelere biride Türkiye dir. Bazı fikir adamlarımızda az veya çok pozitivismin etkisi olmuştur.⁹³ Bu bölümde bu fikir adamlarımızdan bazılarını inceleyeceğiz.

3.2.1. Beşir Fuad (1852-1887)

Beşir Fuad, batılı filozoflardan aldığı pozitivist anlayışla "aklı" her şeyin ölçütü sayan, dini ve metafiziği vehim ve hayalden ibaret görüp hükmünü yitirdiğini savunan, elçilik, hariciye nazırlığı, sadrazamlık, Sultan Abdülaziz (1861-1876)' in yaverliğini yapmış, bir devlet adamı, aynı zamanda mütercim (Fransızca, İngilizce, Almanca), yazar, kültür-sanatla ilgilenen bir şahsiyettir. Küçük çocuğunu kaybetmesi, arkasından annesini

⁹⁰ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*, 155-156.

⁹¹ Cahit Kavcar, "Batı Uygarlığı Karşısında Servet-i Fünûn Romancıları", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 13/1 (10 Eylül 2019), 387-405.

⁹² Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*, 156,157.

⁹³ Murtaza Korlaelçi, *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*, 161,162.

de kaybetmesi üzerine şiddetli vehimlere kapılarak genç yaşta intihar etmiştir. İntiharından evvel Ahmet Mithat Efendi'ye uzun bir mektup yazmıştır. Daha sonra Ahmet Mithat Efendi "Beşir Fuad" adında bir eser kaleme almış ve bu mektubunu burada yayınlamıştır.⁹⁴ Mektubun detayına girmeyeceğiz. Beşir Fuad'a Auguste Comte mektup göndererek "insanlık dini"ne davet etmiştir. Giordano, Bruno, Voltaire, Galileo gibilerini "fırkay-ı münciye" "kurtarıcı grup" olarak görür ve dinin bunları yok etmek istediğini düşünür. Yaşanılan dünyanın yeniden anlamlandırılmasının deney ve gözlem ile olduğunu savunur. Bütün bir metafiziği reddeden ilk Türk pozitivisttir. Realizm ve natüralizmin ilk temel bilgilerini veren Beşir Fuad' dır.⁹⁵ Orhan Okay'ın "Beşir Fuad: İlk Pozitivist ve Naturalist" adlı eseri hayatı ve görüşleri ile ilgili detaylı bir eserdir.

Materyalizmi benimsemiş, bütün felsefi sistemleri de kabul etmemiştir. Skolastik düşünceyi yıkıp yerine akıl, bilim, tecrübe ve müşahedeyi koymanın gerekliliğine inanarak pozitivistin müdafaasını yapmıştır. Edebiyatı müspet bilime hizmet etme şartıyla makbul olduğu görüşündedir. Avrupalı pozitivist düşünürlerin Hristiyanlık aleyhinde konuştuğu gibi doğrudan İslamiyet aleyhine doğrudan söz söylemiş, orta çağda İslam biliminin üstünlüğüne değinmiştir. Osmanlı toplumuna karşı açıktan dine karşı olduğunu ifade etmese de Tıbbiyeli öğrenciler tarafından materyalist ve ateist olduğu bilinmektedir.⁹⁶

Beşir Fuad, önce Fatih Rüştüyesi, sonra babasının görevi nedeni ile gittiği Suriye'de Fransız Hristiyan misyoner okulu olan Cizvit Mektebi'nde, askeri idadi ve Mekteb-i Harbiye'de okumuştur. Cizvit Okulu eğitimi ileri hayatındaki düşüncesini oldukça etkilediği görülmektedir. Nitekim Fransızca' dan tercüme yapmıştır. 18.yüzyıla "Voltaire Yüzyılı" diyerek Voltaire' den edebiyat, tarih ve felsefe tercüme yapmıştır.⁹⁷ Avrupa'da yeni bir dönemin başlangıcı sayılan Aydınlanma Devri'nin en önemli Fransız temsilcilerinden olan Voltaire, İslam dini hakkındaki olumsuz düşüncelerinden dolayı Osmanlı çok yankı bulmamıştır. Ancak, Beşir Fuad, Münif Paşa ve Ahmet Mithat Voltaire' den etkilenmişlerdir. Eşir Fuad dışında ciddi bir etkiye sahip olmamıştır.⁹⁸

⁹⁴ Ahmed Midhat Efendi, *Beşir Fuad*, çev. N.Ahmet Özalp (İstanbul : Oğlak Yayıncılık, 1996), 79.

⁹⁵ M. Orhan Okay, *Beşir Fuad : İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti* (İstanbul, 1969), 17-21.

⁹⁶ Orhan Okay, "Beşir Fuad" (İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992), 6/79.

⁹⁷ Berna Fildiş, "Bir Osmanlı Aydını Olarak Beşir Fuad", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (31 Mart 2017), 1-1. Voltaire'den "Ruh" adlı makalesi, "Voltaire" adlı makalesi, Viktor Hugo adlı makalesi mevcuttur. Sırrı Paşa, *Ruh* (İstanbul : Matbaa-i Tozlıyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye, 1303); Beşir Fuad, *Voltaire* (Erzurum : Babil Yayınları, 2002); Beşir Fuad, *Viktor Hugo* (İstanbul : Mihran Matbaası, 1302).

⁹⁸ Mahmut Meçin, "Aydınlanma Felsefesinde Voltaire' nin Yeri ve Osmanlı Aydınları Üzerinde Etkisi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2021), 307-340.

3.2.2. Ahmet Rızâ (1859-1930)

Osmanlı son dönemde ortaya çıkan Jön Türk hareketi öncülerinden olan ve Türk siyaset insanı olarak temayüz eden kişidir. Anne tarafı Müslüman olmuş bir Avusturyalı aileden, babası ise İngiliz modasına uygun giyindiği için “İngiliz” lakaplı Âyan Meclisi ve Şûrây-ı Devlet üyesi bir devlet görevlidir. Beylerbeyi Rüşdiyesi ve Galatasaray Sultanisi (Lisesi) mezunu annesi tarafından batı kültürü ile yetişmiş biridir. Paris’te Ziraat eğitimi aldıktan sonra Bursa’da Maarif Müdürlüğünde çalıştı. Paris’e geri döndü ve Pierre Laffitte’ nin pozitivizm derslerine katıldı. Pozitivizm cemiyetine üye olarak, kuruluşun ana düsturu olan “ordre et progrès” (nizam ve terakki) prensibine daima sadık kaldı. Selanikli Dr. Nâzım Bey’in Auguste Comte’ den ilham alarak kurduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti kuruldu ve Ahmet Rıza derneğin faal üyesi oldu. Bir dönem liderliğini de yaptığı cemiyetin resmi yayın organı *Meşveret* dergisinde pozitivizm düşüncesini yaymaya çalıştı.⁹⁹ Ahmet Rıza *Meşveret* dergisinde batı medeniyetine uyumlu olunması gerektiğini ancak bir sömürü düzeninin oluşturulmaması gerektiğini ifade eder. Bu bağlamda kapitülasyonların bir sömürü olduğunu ve derhal kaldırılması gerektiğini savunur.¹⁰⁰ Ahmet Rıza Türkçe *Meşveret*teki yazılarında diğer pozitivistlerde olduğu gibi toplumu değiştirmenin en önemli ayağı olarak eğitimi görüyordu.¹⁰¹

Ahmet Rıza Bey’in batılılaşma algısında A. Comte ve öğrencisi P. Laffitte’ nin etkisi oldukça fazladır. Ahmet Rıza Bey her ne kadar batı bilim insanlarından etkilense de “Batının Doğu Politikasının Ahlaken İflası” adlı eserinde ifade ettiği gibi atının doğuyu daima sömürgeleştirdiği ve batıya da tam itimat edilemeyeceğini de ifade eder. Haçlı Seferleri’nden katliam olarak bahseder. Avrupalıların büyük çoğunluğunun haçlı atalarının düşüncelerini devam ettirdiğini düşünür. Buna mukabil Ahmet Rıza’nın modernleşme algısı da batılı fikir adamlarından gelmektedir. Osmanlının parçalanmasını engellemeyi amaçlayarak ilk yeniliğin askeri alanda yapılması da u düşüncelerin ürünüdür. Diğer Jön Türklerden farklı olarak İslam inancını toplumu birbirine bağlayan “harç” olarak görmüştür.¹⁰²

⁹⁹ Ziyad Ebuzyiya, “Ahmet Rızâ” (İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1989), 2/124-127.

¹⁰⁰ Hasan Bozkurt Çelik, “Üç Jön Türk: Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin”, *The Journal of International Scientific Researches* 3/3 (29 Ekim 2018), 219.

¹⁰¹ Zübeyde Demircioğlu, *Türkiye’de Siyaset ve Düşünce Çevreleri İlişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 38.

¹⁰² Burak Beşcan, “Ahmet Rıza Bey’in Düşünce Dünyasında ‘Batı Algısı’”, *Journal of Political Administrative and Local Studies* 2/2 (31 Ekim 2019), 109-130.

Ahmet Rıza Bey'e göre pozitivism siyasal bir kavram değildi bir reçete idi. Pozitivism. Osmanlıyı güçlü konuma getirebilmek için anlaşılır ve sade bir yoldu. Batıdaki yükselişin sebebi akılcılıktı. Metafiziği ve teolojiyi geride bırakmak gerekiyordu. O'na göre Osmanlı batının akılcı anlayışına muhtaçtı. Sosyal, siyasal, hatta dinsel bütün sorunların deneyle ispat edilebilen bilgilerle çözülebileceğine inanıyordu. Böylece akıl ve bilim ile toplum yol bulabilecekti.¹⁰³ Hatta Ahmet Rıza'ya göre Osmanlıya uygun gördüğü pozitivism düşünce İslam inancına Hristiyanlıktan daha uygundur. İslam ir engel değildir. Toplumunu bir arada tutan maya olarak görür. Yani pozitivism ile İslam'ı uyuşturmuştur.¹⁰⁴

3.2.3. Rıza Tevfik (1868-1949)

İstanbul'da Alyans Yahudi Okulu, İzmir'de Ermeni okulu,¹⁰⁵ Galatasaray Sultanisi, Mekteb-i Mülkiye ve Tıbiye-i Mülkiye'de okumuş, edebiyatçı, şair, filozof ve politikacı olarak bilinen Rıza Tevfik, 1907'de İttihat ve Terakki Cemiyetine üye olarak yönetime katıldı. *Feylesof* lakabı ile tanınan yazar daha çok edebiyatçılığı ile ön plandadır. Abdülhak Hamit Tarhan, Victor Hugo, Lamartine' nin etkisinde kalmıştır. Rıza Tevfik yeni bir ekol kurmaktan ziyade mevcut görüşlerin arasında modern uyumu gözetmiştir.¹⁰⁶ Siyasî, sosyal ve edebiyatta aktifliğinden dolayı, felsefeye vâkıf olmasından dolayı kendine mahsus felsefi bir sistem kuramamışsa da, felsefe katkılarından dolayı "filozof" sayılan bir yazardır.¹⁰⁷

Rıza Tevfik Türkiye'de ilk defa felsefe ders kitabını yazmıştır. Lise ve Üniversite'de felsefe okutmuştur. Modernizmi ve çağdaş hayatı savunmuştur. Ancak geleneksel Türk kültürünü de savunmuştur. Türk halk edebiyatının ve felsefenin yaygınlaşması için çalışmıştır. Sezgi ve ilham ile aklın ötesinin kavranabileceğini, Tanrı'nın varlığının akıl ile kavranabileceğini savunur. Felsefesini üç temel unsura dayandırır. Akıl ile Tanrı biline birliği, varlıkta birlik olduğu, insanın evrenin özeti olması şeklindedir.¹⁰⁸ Dubova Reymond' un Amerika'da sanayinin gelişmesiyle ahlak ve

¹⁰³ İlyas Söğütü, "Jön Türkler ve Türkiye'nin Batılılaşması", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (01 Mart 2010), 1-28.

¹⁰⁴ Mustafa Topuz, "Ahmet Rıza 'Pozitivism Din Merkeziyetçilik ve Anti-Müdahale'", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 51 (31 Ağustos 2023), 461.

¹⁰⁵ İbrahim A. Çubukçu, "Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Felsefi Düşüncesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (01 Ağustos 1989), 137.

¹⁰⁶ Abdullah Uçman, "Rıza Tevfik Bölükbaşı" (İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2008), 35/68-70.

¹⁰⁷ Uğur Köksal Odabaş, "Rıza Tevfik ve Felsefesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2-3 (01 Eylül 1999), 509.

¹⁰⁸ İbrahim A. Çubukçu, "Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Felsefi Düşüncesi", 146.

uygulama alanlarında gelişmeler olduğunu savunurken, Rıza Tevfik, bizde geçim derdinin buna engel olduğunu söyler.¹⁰⁹

Batılı filozoflar yoluyla şüphecilik ile tanışmıştır. Şüphecilik onun fikri karmaşa yaşamasına sevk etmiştir. Materyalist düşünürlerin tesiri ile de Tanrı, varlık-yokluk, şüphe konularına değinmiştir. Ancak ilerleyen yaşlarında vahdet-i vücuda yönelmiştir. Kendiyle yapılan röportajda Allah'ın varlığına inandığını, varlığın başıboş olmadığını söylemiştir.¹¹⁰ Netice itibariyle Rıza Tevfik, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ana argümanlarını savunmuş, politik ve düşünce hayatında bunu yansıtmıştır. II. Meşrutiyetin ilanı ile kendisini Cemiyetin başat aktörlerinden biri olarak görmüştür.¹¹¹

3.2.4. Ahmet Şuayb (1876-1910)

İstanbul doğumlu Fatih Rüşdiyesi, Vefa İdâdîsi, Mekteb-i Hukuk mezunudur. İstanbul Maarif Müdürlüğü, Dîvân-ı Muhâsebat müddeiumumiliği gibi görevlerde bulunan, Servet-i Fünûn dönemi önemli yazarlarından. Otuz dört yaşında apandisten vefat etmiştir. Çalışkan bir kişiliğe sahiptir. Yazarlık döneminde batı tenkit fikriyatını ülkeye getirmeye çalışmıştır.¹¹² Ülkemizdeki, pozitivizmin yayın organlarından iri olan *Ulûm-i İktisâdiyye ve İctimâiyye*' de yazılar yazan Ahmet Şuayb, Hippolte Taine'nin ve hayranlık duyduğu A. Comte'nin etkisinde kalmıştır. Pozitivizmi savunurken metafiziği reddetmektedir. Pozitif anlayış ile pek de çağdaşlaşma da İslam dinini toplumun en önemli unsuru olarak görmektedir. Bu da onun eklektik olmaya meyilli olduğunu göstermektedir. Genç yaşta da vefat ettiği için bilimsel benliğini oluşturamadığı görülmektedir.¹¹³

Daha önce de belirtildiği gibi A. Comte maneviyatı reddederek insanlık kavramı ile yeni bir din ihdas etmektedir. Tanrı'nın yerine insanlığı koymuştur. Oysa Ahmet Şuayb, eski dinsel değerlerin milli gücü artırdığını, ilerencilik karakterinin din ile takviye edilmesi gerekir diye düşünmektedir. O'na göre toplumu ayakta tutan en önemli şey din olgusudur. Gerilemenin sebebinin din olduğu fikrine katılmaz. Gerilemenin en önemli sebebi

¹⁰⁹ Ergin Akdağ, "Rıza Tevfik - Amerikanizm", *Telakki Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (02 Mart 2023), 63.

¹¹⁰ Fetullah Kalın, "Rıza Tevfik Bey'in Dinî Düşüncesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (29 Nisan 2015), 98-100.

¹¹¹ Turhan Ada, "II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Evresindeki Politik Etkinlikleriyle Rıza Tevfik", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28/82 (01 Mart 2012), 153.

¹¹² Abdullah Uçman, "Ahmed Şuayb" (İstanbul: *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1989), 2/138.

¹¹³ Mehmet Karakuş, "Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Ahmet Şuayb'ın Fikrî Yapısı", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Eylül 2015), 167-187.

çalışmayı terk etmektir. Dini savunduğu gibi dini kurumları yani hilafetin kaldırılmaması gerektiğini savunur.¹¹⁴

Mehmet Karakuş konuyu bu şekilde açıklarken Murtaza Korlaelçi ise konuyu şöyle ifade etmektedir. “Ahmed Şuayb, son şefine kadar pozitivismi savunuyor, açıklıyor. A. Comt’un Allah’ı reddederek yerine “insanlık”ı koyduğunu okuyucularına duyurmuyor. Bu durum Ahmet Şuayb’ın dindar millete pozitivismi yaymak için objektif olmayan bir metot uyguladığı kanaatini uyandırıyor.”¹¹⁵ Ahmet Şuayb kurtuluşu batıdaki pozitivismde görmüş, eserlerinde Hippolyte Taine, Gabriel Monod, Ernest Lavisse, Gustave Flaubert, Niebuhr, Ranke ve Mommsen gibi isimlere yer vermiştir. Ahmet Şuayb’ın “Hayatlar ve Kitaplar” adlı eseri pozitivism ile ilgili ilk telif eseri de denilebilir. Bu açıdan Ahmet Şuayb pozitivismi derli toplu tanıtan ilk yazardır.¹¹⁶

3.2.5. Ziya Gökalp (1876-1924)

Ziya Gökalp, 1876 yılında Diyarbakır’da doğmuştur. Babası Tefik Efendi, annesi Zeliha hanımdır. Ailesi kamu hizmetinde seçkin bir yere sahiptir. 1890 yılında Mektebi Rüşdiyye-i Askeriye okulundan mezun oldu. Amcasından Arapça, Farsça ve doğu felsefesi dersleri almıştır. İlk ve ortaokulu Diyarbakır’da okumuştur. Matematik edebiyat tarih derslerine çok ilgiliydi. Gençlik yıllarında aldığı eğitim sonucu yaşadığı inanç krizi ve kendisini yetiştirme konusunda yaşadığı bunalım sonucu intihara teşebbüs etmiş ancak kurşun beyne ulaşmadığı için kurtulmuştur. Sonra İstanbul’a gitmiş İstanbul’da kazandığı bir sınav sonucu Veteriner Fakültesine kayıt olur. Gökalp, devrimci olaylarda bulunması nedeniyle okuldan atılır. Tutuklanarak 1 yıl hapis yattıktan sonra Diyarbakır’a sürgün edilir. Gökalp bu sırada arapça, farsça, metafizik, psikoloji ve sosyoloji olmak üzere biyoloji ve tıpla ilgili birçok kitap okudu. Diğer taraftan meşrutiyetçi derneklere katılmakta ve mahalli basınında yazılar yazmaktadır.¹¹⁷

Ziya Gökalp’ın düşünce yapısında oluşan Batılılaşma fikri Osmanlının son dönemlerde yaşadığı yönetsel sıkıntılar ve bunlara çözüm bulma amacıyla oluşmuştur. Türkçülük, İslamcılık, Garpcılık gibi düşünceleriyle Ziya Gökalp birçok kişiyi etkilemiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlının son döneminde batılılaşma fikriyle ön plana

¹¹⁴ Mehmet Karakuş, “Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Ahmet Şuayb’ın Din ve Ahlâk Görüşleri”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (01 Aralık 2016), 165-178.

¹¹⁵ Murtaza Korlaelçi, *Positivism’in Türkiye’ye Girişi*, 247.

¹¹⁶ Ahmet Karakuş, “Ahmed Şuayb, Hayat ve Kitaplar”, *Doğu Esintileri* 10 (04 Şubat 2019), 355-357; Korlaelçi, *Positivism’in Türkiye’ye Girişi*, 251.

¹¹⁷ Cevat Alkan, “Eğitimci Ziya Gökalp”, *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 20/1 (27 Ağustos 2019), 231,232.

çıkıyordu. Cemiyet Osmanlı devletinin sıkıntılarını ancak Batılaşma hareketleriyle çözülebileceğini savunuyordu. Osmanlı aydınları da ister istemez Osmanlı'nın savaşlarda yenilmesi, teknoloji ve bilimde geri kalması Batılaşma düşüncesini benimsemelerine neden olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı devletinin bu zor durumdan ancak Batılaşma hareketlerini ve düşünce tarzlarını benimseyerek atlatılacağına inanıyordu. Ziya Gökalp' de bu görüşte olduğu için cemiyetin içindeydi.¹¹⁸

Ziya Gökalp' in bilim dünyasına katkısı olarak, Mekteb-i Tıbbiye'nin bir türlü daha ötesine geçemeyen bilim anlayışını, metodolojik bir sahaya taşımıştır. Pozitif bir bilim fikriyatını İstanbul Darülfünundaki içtimaiyat dersleri, gazete ve dergi yazıları ile getirmiştir. Emile Durkheim' in sosyoloji anlayışını benimsemiştir.¹¹⁹

Pozitivist bilginler genel itibariyle dine, metafiziğe karşı bir duruş sergilerler. Ziya Gökalp Hristiyanlık dininin kendisinden başka dinlere hayat hakkı tanımadığını, İslam'ın ise daha demokratik bir duruş sergilediğini söyler. İslam'da diğer dinlere önem verildiği, inancın içinde olduğunu ifade eder. O' na göre bu açıdan Avrupalıların bu tutumları barışçıl yaklaşıma terstir. Hristiyanların olumsuz bakış açıları dinlerinden kaynaklanır.¹²⁰ Ziya Gökalp bir sosyolog olarak toplumda dinin önemini bilmektedir. Geleneksel din algısına sahip değildir. Toplumda dinin laik reformlara tabi tutulması gerektiğini söyleyerek toplumun laikleşmesini ve modernleşmesini gerektiği üzerinde durur. Toplumda dini anlamada çözüm yolu olarak özellikle Durkheim, Comte ve diğer batılı düşünürlerin pozitivist-laik olma görüşleriyle çözüm üretmeye çalışmıştır. Aynı zamanda İslam'ı modern anlayış ile beraber alarak ilk din sosyoloğu olarak da tarif edilebilir. Bundan dolayı Türk toplumunu anlamak ve iyi analiz etmek için Ziya Gökalp ve düşünceleri iyi okunmalıdır.¹²¹ Türk toplumunun çağdaşlaşmasında Ziya Gökalp'in görüşlerinin kabul görmesinin nedeni olarak sosyolojik temellere oturtması, Tanzimatçılar gibi batıyı taklit etme anlamında değil, toplum gereksinimlerine uygun öneriler getirmesidir.¹²²

---

¹¹⁸ Funda Arslan Bilgin, "Ziya Gökalp ve Batı Algısı", *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 4/1 (29 Haziran 2020), 100-101.

¹¹⁹ İsmail Baltacıoğlu, "Ziya Gökalp", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 5 (13 Eylül 2011), 1-7.

¹²⁰ Mahmut Tezcan, "Ziya Gökalp' de Barışın Sosyolojik Temelleri", *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 19/1 (02 Eylül 2019), 6-7.

¹²¹ Y. Mustafa Keskin, "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2003), 116-117.

¹²² Ali Sarıbay, "Ziya Gökalp ve Türk Devrimi", *Istanbul Journal of Sociological Studies* 14 (14 Eylül 2011), 33.

Jön Türk düşünürlerinden biri olan Ziya Gökalp ile toplumun dönüştürülmesi düşüncesi farklı bir ivme kazanmıştır. Gökalp, önemli olanın eskinin tamamen değişmesinin gerekliliğini, ailevi, iktisadi, felsefi, sanatsal, siyasi, hukuki, ahlaki, bütün alanları kapsayan topyekûn köklü bir değişikliği savunuyor, “Yeni Hayat” dedikleri yeni bir düşünce hareketi ortaya koyarak bunu yarınlar için yapılması gerektiği fikrini taşıyordu.¹²³

---

¹²³ Demircioğlu, *Türkiye’de Siyaset ve Düşünce Çevreleri İlişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp*, 124-125.

SONUÇ

Avrupa’da 15. ve 16.yüzyılda İtalya’da başlayarak daha sonra Fransa, Almanya ve İngiltere’ye uzanan Rönesans hareketleri özgür düşünceyi savunan, kilise karşıtı, bilim, sanat ve edebiyata önem veren bir hareket olarak başlamıştı. Daha sonraları 16.asırda Francis Bacon ile ilk nüvelerinin atıldığı modern bilimsel anlayış, Fransa’da Auguste Comte ile pozitivism haline dönüşerek sistemli hale gelecek bir yapıya dönüştü. Saint Simon ilk defa pozitivism kavram olarak kullansa da pozitivism üzerinden sistemli bir oluşum, hatta “insanlık” adını verdiği din haline gelmesi Auguste Comte ile olmuştur. Yer yer Auguste Comte’ nin fikirlerini devam ettiren de, eleştirip farklı düşünceler ortaya koysalar da pozitivism ana düşüncesi bir çizgi alinde devam etmiştir. Deney ve gözleme dayalı fiziksel ilmi alanı sosyal ilimlerde de uygulamaya çalışarak, Emile Durkheim ile sosyoloji ilmi sistematik bir yapıya bürünmüştür. Ernest Renan, A. Comte’ nin fikirlerini devam ettirerek “İslam ve Bilim” adlı konferansları ile islam ile bilimin bağdaşmayacağı fikrini ortaya atarak, etkileri hala günümüze kadar uzanan pozitif düşünceyi savunmuştur. Avrupa’ da aydınlanma çağı olarak başlayan düşünce hürriyeti, tenkit ve insan merkezli anlayış, zamanla A. Comte ile bir dine dönüşmüştür. Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinde yıkılmakta olan devleti kurtarma ümidi ile modern bilim anlayışı ir çare olarak düşünülmüştür. Son dönem Osmanlı düşünürleri Comte’ un savunduğu pozitif bilim anlayışını benimsemişlerdir. Çare ve kurtuluş yolu olarak pozitivismi benimsemişlerdir. Bu pozitif anlayış İslam dünyasını ve pek tabi tüm dünyayı etkisi altına aldığı gibi ve ülkemizi de etkilemiştir. Bu pozitif düşüncenin etkilerinin günümüz dünyasında da hala devam ettiği görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ada, Turhan. "II. Meşrutiyet Dönemi'nin İlk Evresindeki Politik Etkinlikleriyle Rıza Tevfik". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 28/82 (01 Mart 2012), 151-174. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd/issue/52924/699666>
- Akdağ, Ergin. "Rıza Tevfik - Amerikanizm". *Telakki Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (02 Mart 2023), 63-68. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/telakkisbd/issue/76064/1259110>
- Alkan, Cevat. "Eğitimci Ziya Gökalp". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 20/1 (27 Ağustos 2019), 232-244. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001057
- Altuner, İlyas. "Descartes Felsefesinde Kuşkudan Bilgiye Geçiş ve Zihnin Kendini Kavrayışı". *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 1/1 (30 Haziran 2011), 94-109. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beytulhikme/issue/3492/47475>
- Atış, Naciye. "Descartes Felsefesinde Bilgelik". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (01 Eylül 2012), 121-134. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/flsf/issue/48613/617585>
- Aydın, İbrahim Ethem. "Emile Durkheim Üzerinden Mordecai M.Kaplan'ı Okumak: Din Kavramı ve Kollektif Bilinç". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 28/2 (31 Temmuz 2018), 269-286. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.460952>
- Aygen, Anıl. "Kendi Korkularından Kaçanlar: Thomas Hobbes, John Locke". *Thomas Hobbes*.
- Baltacıoğlu, İsmail. "Ziya Gökalp". *Istanbul Journal of Sociological Studies* 5 (13 Eylül 2011), 1-7. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9521/118899>
- Başkan, Binnur. "Ernest Renan'ın 'İslam ve Bilim' Adlı Konferansına Müslüman Dünyadan Gelen Bazı Tepkiler". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 15 (30 Haziran 2021), 95-112. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ilahiyatarastirmalaridergisi/issue/66157/1035327>
- Beşcan, Burak. "Ahmet Rıza Bey'in Düşünce Dünyasında 'Batı Algısı'". *Journal of Political Administrative and Local Studies* 2/2 (31 Ekim 2019), 109-130. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jpaljournal/issue/51838/634665>
- Bilen, Özge. *Gazzâlî ve Descarteste Şüphencilik*. Malatya: İnönü Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L., 2020.
- Bilgin, Funda Arslan. "Ziya Gökalp ve Batı Algısı". *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 4/1 (29 Haziran 2020), 100-112. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/metder/issue/55340/758972>
- Bilhan, Saffet. "Büyük Fransız İhtilali ve Türk Devrim Hareketleri". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 14/1 (09 Eylül 2019), 213-230. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000743
- Bozkurt, Emrah. *Francis Bacon Bilimin Yükselişi*. Trabzon, 2018.

- Comte, Auguste. “Pozitif Felsefe Dersleri”. çev. Ümit Meriç. *İstanbul University Journal of Sociology* 2/19-20 (1964), 213-258.
- Cündioğlu, Dücâne. “Ernest Renan ve ‘Reddiyeler’ Bağlamında İslam-Bilim Tartışmalarına Bibliyografik Bir Katkı”. *Divân: İlmî Araştırmalar*, 1-94. https://isamveri.org/pdfdr/D01525/1996_2/1996_2_CUNDIOGLUD.pdf
- Çakmak, Onur. “Auguste Comte Pozitivizmi ve Sosyoloji”. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum*, 119.
- Çelik, Hasan Bozkurt. “Üç Jön Türk: Ahmet Rıza, Mizancı Murat ve Prens Sabahattin”. *The Journal of International Scientific Researches* 3/3 (29 Ekim 2018), 214-225. <https://doi.org/10.23834/isrjournal.428177>
- Çetinkaya, Özün. *Francis Bacon’da Bilim ve Ütopya*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Y.L., 2015.
- Çınar, Aliye. “Leibniz’in Tanrı Anlayışı”. *Tabula Rasa: Felsefe-Teoloji*, C.III/9 (2003), 93-106.
- Çiçek, Ömer. “İttihat ve Terakki Partisi: Tarihsel ve Kuramsal Bir Değerlendirme”. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/2 (28 Temmuz 2019), 107-123. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/pesausad/issue/47373/550121>
- Çubukçu, İbrahim A. “Şair Rıza Tevfik Bölükbaşı ve Felsefi Düşüncesi”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31/1-4 (01 Ağustos 1989), 137-146. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71608/1152185>
- Demircioğlu, Zübeyde. *Türkiye’de Siyaset ve Düşünce Çevreleri İlişkisi Bağlamında Sosyolojik Düşüncenin Oluşumu ve Ziya Gökalp*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Dilber, Kadir Can. *Edebiyatımızda Pozitivist Düşüncenin Gelişmesi ve Güneş Mecmuası*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Türk Edebiyatı Bölümü, Y.L., 2009.
- Durkheim, Emile. “Klasik Sosyologlar”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, ts. acikders.ankara.edu.tr
- Durkheim, Emile. “Dini Hayatin İlkel Biçimleri”. Çeviren: Faruk Ay-din), *İstanbul: Ataç Yayınları*.
- Durmuş, Büşra. *Pozitivist ve Materyalist Osmanlı Aydınlarının Basın aracılı ile Kadın Kimliğini Yeniden İnşaası (1908-1912)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü / Gazetecilik Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2020.
- Ebuzziya, Ziyad. “Ahmet Rızâ”. 2/124-127. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989.
- Efendi, Ahmed Midhat. *Beşir Fuad*. çev. N.Ahmet Özalp. İstanbul: Oğlak Yayıncılık, 1996. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=18698&tarama=Be%C5%9Ffir+Fuad>

- Ersaydı Alper - Prof. Dr. Mehmet AYDIN. “Mütareke Döneminde Alemdar Gazetesi ve İttihat ve Terakki Cemiyeti”,. 2010 10 (ts.), 187-200.
- Ertit, Volkan. “Sosyolojinin Kurucu Figürlerinde Din”. *Akademik Hassasiyetler* 7/14 (22 Aralık 2020), 1-35. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akademik-hassasiyetler/issue/58511/806742>
- Ertuğrul, Ali. “Tez ve Anti Tezler Bağlamında Ernest Renan’a karşı Yazılan Reddiyeler”. *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/3 (2019), 56-93.
- Farzam, Rahimullah. “Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi Ve Türk Düşüncesi Üzerindeki Etkileri”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Çağdaş Düşünce Hayatı Dergisi* 2/2 (2019).
- Fildiş, Berna. “Bir Osmanlı Aydını Olarak Beşir Fuad”. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-1. <https://doi.org/10.18026/cbayarsos.298139>
- Fuad, Beşir. *Viktor Hugo*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1302. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=344759&tarama=Be%C5%9Ffir+Fuad>
- Fuad, Beşir. *Voltaire*. Erzurum: Babil Yayınları, 2002. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=179036&tarama=Be%C5%9Ffir+Fuad>
- Güriz, Adnan - Ersöz, Gülfem. “Hobbes şahsiyeti ve siyasi fikirleri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/1 (01 Mart 1955), 0-0. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000001241
- Hançerlioğlu, Orhan. *Düşünce Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 8.Basım., 1999.
- Kaan, Oğuz. “Türk Siyasi Tarihinde Jön Türk Kongreleri”. *Econharran* 3/4 (27 Eylül 2019), 1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/econharran/issue/49062/588187>
- Kalelioğlu, Uğur Berk. “Auguste Comte’ un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanununun Rolü ve Pozitif Dinin Nitelikleri”. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/3 (09 Ekim 2019), 535-544.
- Kalin, Fetullah. “Rıza Tevfik Bey’in Dinî Düşüncesi”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/1 (29 Nisan 2015), 79-101. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13509/163433>
- Karaduman, İbrahim Can. “Thomas Hobbes ve Leviathan’ı Üzerine Bir İnceleme: Yönetim Bilimi’ni İçeriye Almak”. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi* 3/1 (17 Mayıs 2020), 114-137. <https://doi.org/10.33712/mana.687980>
- Karakuş, Ahmet. “Ahmed Şuyb, Hayât ve Kitâblar”. *Doğu Esintileri* 10 (04 Şubat 2019), 355-357. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dogu/issue/43282/526203>
- Karakuş, Mehmet. “Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Ahmet Şuayb’ ın Din ve Ahlâk Görüşleri”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/4 (01 Aralık 2016), 165-178. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/k7auifd/issue/28267/300159>

- Karakuş, Mehmet. "Son Dönem Osmanlı Aydınlarından Ahmet Şuayb' ın Fikrî Yapısı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Eylül 2015), 167-187. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/k7auifd/issue/28266/300150>
- Kavcar, Cahit. "Batı Uygarlığı Karşısında Servet-i Fünûn Romancıları". *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 13/1 (10 Eylül 2019), 387-405. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000642
- Kaya, Veysel. *Türkiye'nin Modernleşmesi Bağlamında Pozitivist Olmayan İlerleme Düşüncesi: Mustafa Şekip Tunç'ta Terakki Fikri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi SBE, Y.L., 2021.
- Keskin, Y. Mustafa. "Ziya Gökalp'in Din Anlayışı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (30 Haziran 2003), 0-0. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/firatilahiyat/issue/68432/1068281>
- Kılıç, Cengiz. "John Locke: Bilginin Kaynağı ve İdeler Sorunu". *Ekev Akademi Dergisi* 58/58 (2014), 455-468.
- Koç, Emel. "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Yansımaları". *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2 (01 Aralık 2009), 75-96. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/diclesosbed/issue/61609/920114>
- Korlaelçi, Murtaza. "Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1985), 209-220.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizm'in Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Kadim Yayınları, 5.Baskı., 2021.
- Korlaelçi, Murtaza. *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Kadim Yayınları, 5.Baskı., 2021.
- Kurtyılmaz, Deniz. "Pozitivizmin Doğrulama ve Yanıtlama İlkeleri Ekseninde Modern Bilimin Bilgiyi Metafizikten Arındırma İdeali". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2018), 15-33.
- Kutluer, İlhan. "Pozitivizm". 34/335-339. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2007.
- Meçin, Mahmut. "Aydınlanma Felsefesinde Voltaire' nin Yeri ve Osmanlı Aydınları Üzerinde Etkisi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (30 Haziran 2021), 307-340. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.883488>
- Odabaş, Uğur Köksal. "Rıza Tevfik ve Felsefesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40/2-3 (01 Eylül 1999), 499-510. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/auifd/issue/71649/1153582>
- Okay, M. Orhan. *Beşir Fuad : İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul, 1. Basım, 1969. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=18697&tarama=Be%C5%9Fir+Fuad>
- Okay, Orhan. "Beşir Fuad". 6/5-6. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 1992.

- Ors, Orhan. “Kuruluşundan Birinci Dünya Savaşına Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti”. *Atatürk Yolu Dergisi* 13/51 (01 Ocak 2013), 679-716. https://doi.org/10.1501/Tite_0000000374
- Öktem, Ülker. “Descartes’da İlk Hakikat: Cogito”. *Dört Öge* 18 (30 Aralık 2020), 51-73. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dortoge/issue/59544/752128>
- Öztürk, Faruk. “Ütopyalarda Eğitim Sorunsalının Karşılaştırmalı Bir İncelemesi (Ütopyalarda Eğitim Sorunsalının Karşılaştırmalı Bir İncelemesi)”. *Ankara Üniversitesi SBE,Doktora Tezi, 2001, 275.*
- Paşa, Sırrı. *Ruh*. İstanbul: Matbaa-i Tozlıyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye, 1303. <http://ktp2.isam.org.tr/detayzt.php?navdil=tr&idno=137638&tarama=Be%C5%9Fir+Fuad>
- Renan, Ernest. *Bilimin Geleceği*. çev. Ziya İhsan. İstanbul, 1951.
- Sarıbay, Ali. “Ziya Gökalp ve Türk Devrimi”. *Istanbul Journal of Sociological Studies* 14 (14 Eylül 2011), 85-118. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusoskon/issue/9536/119096>
- Söğütlü, İlyas. “Jön Türkler ve Türkiye’nin Batılılaşması”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 11/1 (01 Mart 2010), 1-28. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ogusbd/issue/10997/131599>
- Sönmez, Veysel. “Auguste Comte (1798-1857) pozitivism (olguculuk)”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Elektronik Dergisi* 3/3 (2010), 161-163.
- Swingewood, Alan. *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. çev. Osman Akınhay. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- Tezcan, Mahmut. “Ziya Gökalp’ de Barışın Sosyolojik Temelleri”. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)* 19/1 (02 Eylül 2019), 63-71. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000001120
- Topuz, Mustafa. “Ahmet Rıza ‘Pozitivism Din Merkezîyetçilik ve Anti-Müdahale’”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 51 (31 Ağustos 2023), 454-472. <https://doi.org/10.52642/susbed.1231023>
- Uçman, Abdullah. “Ahmed Şuayb”. 2/138. TDV İslâm Ansiklopedisi, 1989.
- Uçman, Abdullah. “Rıza Tevfik Bölükbaşı”. 35/68-70. İstanbul: TDV İslâm Ansiklopedisi, 2008.
- Yeşilçayır, Celal. “Thomas Hobbes’un Geleneksel Siyaset Felsefesine Karşı Çıkışı”. *Mavi Atlas* 2 (20 Nisan 2014), 62-72. <https://doi.org/10.18795/ma.66178>
- Yılmaz, Ayşenur - Telli, Rüya. “Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/3 (29 Temmuz 2021), 1401-1417. <https://doi.org/10.21547/jss.800199>

Yılmaz, Ayşenur - Telli, Rüya. “Osmanlı’nın Son Döneminde Muhalif Hareketler: Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin Karşılaştırması”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences* 20/3 (29 Temmuz 2021), 1401-1417. <https://doi.org/10.21547/jss.800199>

Yusoğlu, Nebahat. “Reşat Nuri Güntekin’in Eserlerinde İnanma İhtiyacı”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2019), 257-268.